

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.666

Кол жазма укугунда
УДК: 657.222:657.31:338.1 (575.2)

Исраилов Тимур Мурзабекович

БУХГАЛТЕРДИК БАШКАРУУ ЭСЕБИ ЖАНА КОНТРОЛЛИНГ
СИСТЕМАЛАРЫ – АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮНҮН
МААЛЫМАТТЫК КАРАЖАТТАРЫ: ТЕОРИЯСЫ,
МЕТОДОЛОГИЯСЫ, УЮШТУРУУ (КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРАРДЫК ТҮЗҮМДӨРҮНҮН НЕГИЗИНДЕ)

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ кафедрасында аткарылды

- Илимий консультант:** **Исраилов Мукаш,** экономика илимдеринин доктору, профессор, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит кафедрасынын профессору
- Расмий оппонентер:** **Акылбекова Нелли Ильинична,** экономика илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы КУУ А.А. Асанова атындагы менеджмент жана бизнес институтунун «Менеджмент» окуу программасынын жетекчиси
- Тажиебаев Серик Дуйсеналиевич,** экономика илимдеринин доктору, профессор, Ш.Муртазы атындагы Тараз инновациялык эл аралык университетинин профессору
- Исраилов Баходир Ибрагимович,** экономика илимдеринин доктору, профессор, Ташкент мамлекеттик экономикалык университетинин профессору
- Жетектөөчү уюм:** М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит кафедрасы, дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58.

Коргоо 2024-жылдын “30” апрелде саат 14.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.23.666 диссертациялык кеңешинин жыйынында 720033 Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547 дареги боюнча өтөт.

Диссертацияларды коргоону онлайн көрсөтүүнүн идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/082-wra-13n-j9d>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу проспекти, 394) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (720044, Бишкек ш., Манас проспекти, 66) китепканаларынан, ошондой эле ПКР УАКтын сайтында толук берилген (<https://vak.kg/dissertacionnyue-sovety/lk-d-08-23-666/>).

Автореферат 2024-жылдын “27” мартында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, э.и.д., доцент

Есеналиева Б.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргызстан - агрардык өлкө, анын калкынын 60%дан ашыгы элет жеринде жашайт. 2023-жылдын башына карата дыйкан (фермер) чарбаларынын (354,6 миңден ашык) жана айыл чарба өндүрүшү менен алектенген жеке ишкерлердин (112,7 миңден ашык) санынын жогорку өсүшүнө жана алардын айыл чарба продукциясынын 98,5%ын өндүрүүсүн камсыз кылуу менен салыштырмалуу оң көрсөткүчтөрүнө карабастан, тилекке каршы, өндүрүмдүүлүктүн ИДПдагы үлүшү төмөн (13%дын тегерегинде) жана туруктуу төмөндөө тенденциясы бар. [*Кыргызстан цифраларда: статистикалык жыйнак. – Б., –2023*].

Белгилей кетчү нерсе, Кыргызстандын эгемендүү өнүгүүсүнүн 30 жылында чарбалардын саны өскөнүнө карабастан, тармактын продукциясын өндүрүү өсүү темпи салыштырмалуу жогору эмес. Тармактын туруктуу өнүгүүнү, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун тийиштүү түрдө чындоону жана айыл чарба өндүрүүчүлөрүн өнүктүрүүнү ийгиликтүү камсыздоо үчүн мамлекеттик финансылык, укуктук жана уюштуруучулук колдоону күчөтүү менен бирге (жеңилдетилген кредиттерди жана субсидияларды берүү, айыл чарбасын өнүктүрүү, интеграциялык байланыштарды жана рынокко чыгуу боюнча программаларды жана долбоорлорду иштеп чыгуу) бухгалтердик эсептин жана информациялык башкаруунун системаларын терең илимий жана практикалык изилдөөлөрдүн негизинде, айыл чарба ишканаларынын ар турдуу түрлөрүнүн жана формаларынын өндүрүштүк жана коммерциялык иштеринин уюштуруусун жакшыртуу керек.

Кыргызстан финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын (ФОЭС) улуттук эсеп системасынын негизи катары таанышы жана кабыл алышы менен айыл чарба тармагынын тиешелүү ишканалары бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту ушул стандарттардын негизинде уюштурууга жана жүргүзүүгө милдеттүүлүгүн белгилесек болот. Бирок, айыл чарба ишканаларынын көп сандаган формаларында бухгалтердик эсептин эл аралык стандартка эмес, жөнөкөйлөтүлгөн формасы да жок. Бул ар бир чарба жүргүзүүчү субъект үчүн бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту жүргүзүү зарылдыгын белгилеген “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын ченемдерин сактоо боюнча мамлекеттик талаптын жоктугунун натыйжасы. Көпчүлүк Д(Ф) чарбаларында бардык эсеп чарбалык иштер жер салыгын жана социалдык төлөмдөрдү камсыздоого гана кыскарган, бул ишканалардын ишин башкаруу, талдоо жана баалоо үчүн албетте жетишсиз.

Чет өлкөлүк жана өнүккөн өлкөлөрдүн алдыңкы практикасы көрсөткөндөй, фермерлер менен дыйкандардын эффективдүү иштеши бир гана өндүрүш факторлорунан гана эмес, ошондой эле бул ишканаларды

башкаруу боюнча бухгалтердик эсептин, маалыматтык жана контролдук системалардын тууралыгынан, толуктугунан жана натыйжалуулугунан көз каранды. Анда өзгөчө орунду башкаруу эсебинин подсистемасы ээлейт, анын жардамы менен айыл чарба ишканалары негизги төмөндөгүдөй милдеттерди ишке ашырат:

- өндүрүштүн өздүк наркын этаптар жана структуралар боюнча аныктоого мүмкүндүк берүүчү чыгымдардын оперативдик эсебин уюштуруу;
- өндүрүштүн рентабелдүүлүк деңгээлин жогорулатуу;
- жоопкерчилик жана чыгым борборлору боюнча финансылык натыйжаларды аныктоо;
- бөлүмдөрдө бюджетти жана пландаштырууну камсыз кылган санариптик эсепке алуу тутумун өнүктүрүү;
- башкаруу экономикалык чечимдерди кабыл алуу үчүн бухгалтердик эсептин маалымат базасын түзүү.

Методологияны изилдөө процессинде жана айыл чарбасында финансылык жана башкаруу эсебин уюштурууда, чыгымдарды классификациялоодо жана бюджеттөөдө, аларды аныктоодо жана контроллинг системаларын колдонууда чет элдик окумуштуулардын илимий эмгектери пайдалуу болду: Г.Гринман, М.Пизенгольц, К.Друри, Дж. Фостер, Ч. Хорнгрен, Дитгер Хан, Х. Партнерс, А. Шеремет, В. Толкач, Л.В. Попова, В.К. Радостовец, С.С. Сатубалдин, К.Ш. Дюсембаев, М. Ержанов, К.Т. Тайгашинова, Б.И. Исроилов, С.Д. Таджибаев, М.М., Тулаходжаева, К.Б. Хушвахтзода, Е.Г. Попкова ж.б.

Айыл чарбасында экономиканы өнүктүрүү, эсеп жана талдоо маселелеринин изилденүүсү ата мекендик окумуштуулар: М.Исраилов, А.А.Саякбаева, А.А. Щербекова, Ж.Б. Алыбаев, Б. Токсобаева, Ж.Ж. Жумабаев, Ж.С. Джайлов, Д.К. Өмүралиева, А.А. Арзыбаев, А.Б. Ботобеков, Р.А. Узенбаев, Т.Ж. Суранаев, Е.У. Кулова, Ч.Р. Кулуева, А.А. Осмонова, Т.А. Абдыкаиров, У Сулайманова ж.б. эмгектеринде чагылдырышкан

Адабий булактарды жана алдыңкы тажрыйбаларды изилдөө заманбап шарттарда бухгалтердик эсеп илими башка интеграциялык маселелер жана бухгалтердик эсептин эл аралык стандарттары менен катар өнүгүп жатканын көрсөтөт. Ошону менен бирге Кыргызстандын агрардык секторунда ишкердиктин көптөгөн формаларынын иштешинин контекстинде эсепке алууну, контролдоону жана отчеттуулукту уюштуруунун жана жүргүзүүнүн методологиясына жана методикасына системалуу, комплекстүү мамилени камтыган иштердин жоктугун тактады. Чарба жүргүзүүчү субъекттердин өндүрүшүнүн көлөмүн, адистешин жана каржысын эсепке алган принциптер менен талаптардын белгилүү бир унификациясы бар бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун системасы иштелип чыга элек. Мындан тышкары бухгалтердик эсептин эл аралык стандарттарына өтүү, акыркысын мезгил-мезгили менен өзгөртүү, ошондой эле айыл чарба субъектилеринин

кооперациясынын темпиндеги кемчиликтер аларды өз убагында чечүүнүн курч көйгөйлөрүн жаратууда.

Жогорудагы жагдайлар жана өлкөнүн айыл чарба ишканаларынын ишин системалуу эсепке алууну жана контролдоону камсыз кылуу зарылчылыгы, ошондой эле экономикалык интеграциянын өсүү темпи жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүшү диссертациялык иштин темасын тандоого алып келди, максатын жана милдеттерин тактады, структурасын жана концептуалдык багыттарын аныктады.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы рыноктун шартындагы бухгалтердик эсеп системасында жүргүзүлүп жаткан реформаларга тыгыз байланыштуу жана төмөнкү Мамлекеттик Программаларды ишке ашырууга багытталган: «Кыргыз Республикасынын 2018-2040 жылдардагы өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы»; «Кыргыз Республикасынын экономикасынын реалдуу секторунда бухгалтердик система жана финансылык отчеттуу ФОЭСтин талабына жараша реформалоо»; КРдин Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы ПЖ № 435 Жарлыгы «2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы»; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2010-жылдын 7-ноябрындагы № 231 "Ишкердик субъекттеринин (бюджеттик мекемелерден тышкары) бухгалтердик эсеп жана финансылык отчеттуулук маселелери жөнүндө" токтому жана Ош мамлекеттик университетинин Бизнес жана менеджмент факультетинин “Бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ» кафедрасынын “КР эл чарбасынын конкуренттик жөндөмдүүлүгүн эл аралык бухгалтердик эсептин, аудиттин жана экономикалык анализдин концептуалдык принциптерин өркүндөтүү аркылуу күчөтүү” комплекстүү темадагы илимий изилдөөсү менен байланышта.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты– ФОЭСтин киргизүү жана санариптештирүү шартында айыл чарба ишканаларынын чарбалык ишмердигинде башкаруу эсебин жана контроллинг системасын колдонууга теориялык – методологиялык, методикалык жана уюштуруучулук – практикалык ыкмаларды иштеп чыгуу.

Максатка ылайык, төмөнкү милдеттер аныкталган:

1. агрардык түзүмдөрдүн ишин эффективдүү башкаруу максатында бул секторду жөнгө салуунун жана өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык негиздерин, анын эл чарбасындагы ордун, спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн бухгалтердик эсепти жана маалымат системасын уюштурууга тийгизген таасирин изилдөө;

2. чарбалык башкаруу эсепти жана контролдоону уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн жана принциптерин – өндүрүштүк чыгымдарды, өздүк наркты жана кирешелерди башкаруу жагынан бухгалтердик эсеп системасынын маанилүү компоненттеринин бири катары ачып берүү;
3. башкаруу эсебинде өндүрүштүк чыгымдарды классификациялоого, аларды бөлүштүрүүгө жана продукциянын өздүк наркын аныктоого жаңы ыкмаларды иштеп чыгуу жана колдонуу;
4. башкаруу эсебинин жана “контроллинг” системасынын элементтерин ата мекендик айыл чарба түзүмдөрүндө, атап айтканда “директ-костинг” ыкмасын колдонуу контекстинде киргизүү боюнча чет өлкөлүк жана алдыңкы тажрыйбаны үйрөнүү;
5. айыл чарба тармагын кластердик өнүктүрүүнүн эсеп-контроллингдик жана аналитикалык колдоонун өзгөчөлүктөрүн жана муктаждыктарын негиздөөнү кароо;
6. ички “контроллинг” подсистемасынын ролун күчөтүү максатында натыйжалуу башкаруунун жана жалпы чыгымдарды көзөмөлдөнүн механизми катары бюджеттөө (сметасын) ыкмасын негиздөө;
7. башкаруу эсебинин маалыматынын негизинде экономикалык-математикалык аппаратты пайдалануу жана болжолдоо менен эсептелген трендик моделдерди иштеп чыгуу;
8. жоопкерчилик борборлору жана чыгаша борборлору тарабынан чыгымдарды тескөө максатында баштапкы документтердин формаларын иштеп чыгуу менен айыл чарба түзүмдөрүндө аларды эсепке алуунун нормативдик ыкманын элементтерин колдонуу зарылдыгын негиздөө.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы болуп, иссертация төмөнкүдөй жаңы ой-пикирди камтыйт:

1. агрардык секторду жөнгө салуунун жана өнүктүрүүнүн теориялык-методологиялык негиздери, анын эл чарбасындагы орду, айыл чарба түзүмдөрүнүн ишин натыйжалуу башкаруу максатында бухгалтердик эсепти жана маалыматтык системаны уюштурууга спецификалык өзгөчөлүктөрдүн таасири бар экендиги изилденген;
2. “башкаруу эсеби” жана “контроллинг” системасын уюштуруунун өзгөчөлүктөрү жана принциптери чыгымдарды эсепке алуунун, продукциянын өздүк наркынын жана кирешесинин маанилүү компоненттеринин контекстинде ачып көргөзгөн;
3. айыл чарба түзүмдүк бөлүмдөрүндө жоопкерчилик борборлорун түзүү жолу менен өндүрүштүк чыгымдарды классификациялоого, аларды бөлүштүрүүгө жана өздүк наркты эсептөөгө жаңы усулдар иштелип чыкты жана колдонулду;
4. “башкаруу эсеби” жана «контроллинг» системасынын элементтерин ишке киргизүү боюнча чет өлкөлүк жана алдыңкы тажрыйбаны изилдөөнүн негизинде аларды ата мекендик айыл чарба түзүмдөрүндө, атап айтканда

- «директ-костинг» ыкмасын колдонуу методикасы иштелип чыкты жана сунушталды;
5. айыл чарба тармагын кластердик өнүктүрүүнүн эсеп-контроллинг жана аналитикалык жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү жана зарылчылыгы негизделген;
 6. ички "контроллинг" подсистеманын ролун күчөтүү үчүн бюджеттөө (смета) методика негизделди жана сунушталды;
 7. башкаруу эсебинин маалыматына негизделген экономикалык-математикалык аппаратты болжолдоо жана колдонуу менен трендик талдоо модели иштелип чыккан жана сунушталган;
 8. "жоопкерчилик" жана "чыгым" борборлору тарабынан чыгымдарды тескөө максатында баштапкы документтердин формаларын иштеп чыгуу менен айыл чарба түзүмдөрүндө чыгымдарды эсепке алуунун нормативдик ыкмасынын элементтерин колдонуунун зарылдыгы негизделет.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү болуп, агротүзүмдөрдөгү башкаруу чыгымдарынын эсебинин жана контролдун негизги элементтерин ишке ашыруу боюнча конкреттүү сунуштарды иштеп чыгууда жана даярдоодо турат.

Изилдөөнүн натыйжалары айыл чарба субъекттеринде, тагыраак айтканда кооперативдер, дыйкан (фермердик) чарбалар тарабынан бюджетти түзүүдө жана чыгымдарды талдоодо, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоодо жана баасын түзүүдө кеңири пайдаланылышы мүмкүн. Мындан тышкары кээ бир аспектилерди ЖОЖдо экономикалык багытта «Айыл чарбасындагы бухгалтердик эсеп», «Айыл чарбасында ФОЭС колдонуу» атайын курстарын окутууда кеңири колдонууга болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Диссертациядагы изилдөөнүн жыйынтыктары агрардык өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга алып келген айыл чарба өндүрүшүн эффективдүү башкаруу үчүн башкаруучулук эсептин жана контролдун оперативдүү маалыматтарын пайдалануу боюнча корутундулардын жана практикалык сунуштардын теориялык-методологиялык жоболорун жалпылоо болуп саналат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. улуттук экономиканын өсүшүнүн жана агрардык чөйрөдөгү ишканаларды башкарууну жакшыртунун негизги факторлору катары эсеп-контроллингди камсыздоону өркүндөтүүнүн зарылчылыгын жана аларды өнүктүрүүнүн теориялык-методологиялык жана практикалык маселелерин жыйынтыктарын жалпылоо;
2. чыгымдарды, продукциянын өздүк наркын жана кирешелерди башкаруу жагынан бухгалтердик эсептин маанилүү компоненттеринин контекстинде «контроллинг» жана башкаруу эсебинин подсистемасын уюштуруу өзгөчөлүктөрүн жана методикасы иштелип чыккан;
3. айыл чарбасында башкаруу эсебинин заманбап санариптик чөйрөсүндө чыгымдарды топтоо, өндүрүштүк чыгымдарды эсептөө ыкмаларын жана

- “контроллинг” системасын колдонуу менен тышкы жана ички керектөөчүлөр үчүн санариптик маалымат базасы түзүлдү. Бул базанын жардамында керектүү маалыматты өз убагында жана так алса болот;
4. Башкаруу эсебинин жана «контроллинг» системасынын элементтерин киргизүү боюнча чет өлкөлүк жана алдыңкы тажрыйбалар жалпыланып, анын жардамы менен ата мекендик айыл чарба түзүмдөрүндө аларды колдонуунун методологиясы иштелип чыккан жана сунушталган, атап айтканда «директ-костинг» ыкмасы;
 5. агрардык сектордогу чакан жана орто чарбаларды кластерлештирүүнү сунуштоо, алардын товар өндүрүмдүүлүгүн эсептик-аналитикалык камсыздоо методикасын жана натыйжалуулугун жогорулатат;
 6. айыл чарба түзүмдөрүндөгү чыгымдарды бюджеттөө (смета) методикасын “контроллинг” подсистемасынын усулун колдонуу менен негизделет жана сунушталат;
 7. айыл чарба ишканаларында башкаруу эсебин уюштурууда түзүлгөн тренд аныкталган жана 2028-жылга чейинки мөөнөткө аны болжолдоонун трендик моделинин методикасы сунушталган;
 8. баштапкы документтердин иштелип чыккан формалары менен жоопкерчилик жана чыгым борборлору тарабынан чыгымдарды эсепке алуунун нормативдик усулун колдонуусу негизделген.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын авторунун салымы айыл чарба ишканаларынын ар түрдүү формаларынын эффективдүүлүгүн жогорулатууда башкаруу эсептин жана контроллинг подсистемаларынын мүмкүнчүлүктөрүн илимий-теориялык, методологиялык жана практикалык жактан жалпылоодо турат.

Диссертацияда чагылдырылган теория-методологиялык жоболору Ош мамлекеттик университетинин «Экономика» багытындагы бакалаврлардын жумушчу окуу программаларына, «Айыл чарбасындагы бухгалтердик эсептин өзгөчөлүктөрү», «Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары» сабактарын окутууда киргизилген.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын негизги илимий жоболору, изилдөөнүн жыйынтыктары изденүүчү тарабынан ар түрдүү эл аралык, республикалык деңгээлде өткөн илимий практикалык конференцияларда жана форумдарда оң баага татыган: «Ишканалардагы “контроллинг” системасынын колдонуу көйгөйлөрү жана чечүү жолдору» (Бишкек, 2012), «Контроллинг – бул бизнес чөйрөдөгү эффективдүү функция» (Чолпон-Ата, 2013), «Контроллинг системасы - ишкананын финансылык жактан чыңдоонун жолу» (Чолпон-Ата, 2014), «КРда ФОЭСтин жайылтуудагы бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун абалы» (Бишкек, 2016), «КРгы бюджеттик мекемелердин ФОЭСке өтүү шартындагы конверсиялык топту уюштуруу» (Чолпон-Ата, 2017), «КРнын бюджеттик мекемелерине “контроллинг” кызматын киргизүүнүн айрым маселелери» (Россия, 2017.), «ФОЭСтин негизинде биологиялык активдердин эсебин өнүктүрүү жолдору» (Жалабад, 2018), «Агрофирмадагы биологиялык

активдерди баалоодогу көйгөйлөр жана аны чечүү жолдору» (Бишкек, 2021), «Ишканаларда маалымат коопсуздугун башкаруу» (Чолпон-Ата, 2022), “Финансылык пландаштыруунун ишкананын ишмердүүлүгүндөгү ролу” (Ош, 2022), “Айыл чарба ишканаларынын продукциясынын өздүк наркын эсептөөдө ИТ-расчет ыкмасынын артыкчылыктары” (Ош, 2022), “Effects of the economic crisis on the development of Climate-Responsible entrepreneurship in the Markets of the Digital Economy in developed and developing countries” (База Scopus, 2023) ж.б.у.с.конференцияларда.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Жалалабад облусундагы «Агро Кен», “Бакыт” фермердик чарбасында, Ош областындагы «Таширов» атындагы айыл чарба кооперативинин жана «Сатыбалды», «Береке» дыйкан (фермердик) чарбаларында, Ыссык-Көл жана Нарын областындагы дыйкан (фермердик) ж.б. чарбаларындагы эсептик практикасында апробацияланган жана сунушталган аспектилер колдонулду.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Изилденген тема боюнча Кыргыз Республикасында жана Россия Федерациясында жалпысынан 25ден ашуун илимий макалада, анын ичинде РИНЦке катталган 20дан ашуун, алардын 4 макала чет өлкө, 1 макала Скопус базасындагы журналдарында басылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш шарттуу белгилерден жана кыскартуулардын тизмесинен, киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана практикалык сунуштамалардан, 21 таблицаны жана 38 сүрөттү камтыган 278 бет негизги тексттен, 232 ден ашуун колдонулган адабияттардын тизмесинен жана 3 тиркемелерден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун негиздейт, анын изилденүү даражасын жана теманын мамлекеттик илимий программалар менен байланышын ачып берет, изилдөөнүн максатын жана милдеттерин аныктайт, илимий жаңылыгын, практикалык жана экономикалык маанисин ачып берет, коргоого берилген негизги жоболорду көрсөтөт, диссертациянын авторунун жеке салымын жана изилдөөнүн натыйжаларын апробациясын аныктайт.

Биринчи бап “Заманбап айыл чарба өндүрүшүн башкарууда бухгалтердик эсеп жана контроллинг маалымат системаларынын теориялык жана илимий-методологиялык негиздери” деп аталып, мында Кыргызстан тарабынан финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын кабыл алуусун, ЕАЭБ өлкөлөрү менен экономикалык интеграциянын жана санариптештирүүнүн шарттарында агрардык түзүмдөрдүн ишин башкаруунун маалыматтык системасы катары бухгалтердик башкаруу эсебинин жана контроллингдин иштешинин теориялык, илимий-методологиялык жана практикалык негиздери каралды. Башкаруу эсебин агротүзүмдөрдө уюштуруу жана аны жүргүзүү ошол

агротүзүмдөрдүн башкаруу структурасына жана системасынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Ал маселелер төмөндөгүлөр:

- кичи жана чакан чарбалардын көпчүлүгү юридикалык жак болуп таанылбай жеке ишкерлер катары иштегендигинде;
- агротүзүмдөрдүн бухгалтердик эсебинин спецификасы (өндүрүш түрлөрү, сезондуулук, айыл-чарба продукциясынын чыгымдарынын мезгилдүүлүгү, түшүм алуу мөөнөтү ж.б.);
- тармактык укуктук, методикалык жана нормативдик база өзгөчөлүктөрү ж.б.

Кыргыз Республикасындагы агрардык сектордун ролуна жана реформалардын натыйжаларына баа берип, белгилүү окумуштуу профессор М.Исраилов өзүнүн “Агрардык реформалардын көйгөйлөрү: башкаруу жана маалымат аспекти” аттуу илимий монографиясында “Агрардык сектор – эң ири жана өлкөнүн экономикасынын эң маанилуу тармагы болуп саналат. Мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугу, экономиканын абалы, жашоочулардын жалпы жашоо деңгээли анын туруктуу өнүгүүсүнөн көз каранды» деген. Андан ары ал «терең ойлонулбаган рыноктук экономикалык система, аны ишке ашыруунун механизмдери жана жаңы инфраструктура, өлкөдө жүргүзүлүп жаткан реформа кыйроого гана эмес, улуттук байлыкты талап-тоноого жана уурдоого да алып келди» деп баса белгиледи [Исраилов, М. *Агрардык реформалардын проблемалары: башкаруу-маалыматтык аспекти* / Монография / М.И. Исраилов. - Бишкек: - «Учкун» АК, 1997. – 33б.].

Улуттук экономика сегментинде жүргүзүлүп жаткан ар кандай реформа биринчи кезекте рентабелдүүлүктү жогорулатууга багытталган. А.В. Чаянов мындай деп жазган: «Ар бир чарба, анын ичинде дыйкан чарбасы — трансформациялык экономикада, максималдуу кирешеге умтулган чарба же ишкана болот» [Чаянов, А.В. *«Дыйкан чарбасы»* / Монография / Чаянов, А.В. – М.: Экономика, 1989. – 33-б.]. Айыл чарба сектору бүтүндөй тармакка карата терең реформадан өткөнү менен анын айрым түзүлүшү укуктук, ченемдик-укуктук жана методологиялык иштеп чыгуулар менен толук камсыздалган эмес. Бул жагдай эсептик камсыздоодо башаламандыкка алып келген: мамлекеттик жана ири жамааттык чарбалар бухгалтердик эсептин Советтик системасын колдонууну улантышкан, ал эми жаңы түзүлгөн дыйкан (фермер) чарбалары эсепти жүргүзүшкөн эмес.

Таблица 1.1 - КР агрардык секторундагы 2006-2022 жылдардагы субъекттердин санынын өзгөрүү динамикасы (жылдын аягына карата, бирдик)

№	Көрсөткүчтөр	2006	2010	2014	2018	2022	2022/2016 % менен
1.	Айыл чарбасы	315153	331632	384871	440055	473994	150,4
анын ичинен:							
1.1	мамлекеттик чарбалар	106	34	40	26	33	31,1

1.2	коллективдик чарбалар	1448	509	513	427	800	55,2
анын ичинен:							
1.2.1	акционердик коомдор	48	42	38	35	30	62,5
1.2.2	Коллективдик дыйкан чарбалары	160	93	102	97	147	91,8
1.2.3	айыл чарба кооперативдери	1240	374	373	295	623	51,9
1.3	дыйкан (фермер) чарбалар жана айыл чарбадагы жеке ишкерлер	313061	331059	384318	439602	473161	151,1

Булак: КР Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн[<http://www.stat.kg>].

1.1 таблицадагы маалыматтар – агрардык сектордо чарба жүргүзүү формаларынын курамында болуп өткөн кескин өзгөрүүлөрдү айгинелейт. Алсак, акыркы 15 жылда дыйкан-фермердик чарбалардын тез өсүшүндө (151,1 %) өндүрүштү жана эмгекти уюштуруунун калыптанып калган формасы – акционердик, жамааттык жана кооперативдик чарбалардын саны азайганы байкалат. Алар 2006-жылдагы 1448 бирдиктен 2022-жылда 800 бирдикке чейин кыскарган же 45% га. Агрардык сектордун субъекттеринин санынын өзгөрүү динамикасына чарбалардын эволюциялык кыймылдарынан тышкары административдик чечимдердин иштелип чыккан чаралары таасирин берген. Алсак, салыктык оорчулуктан чыгуу максатында чарбалардын белгилүү бир саны өз статустарын өзгөртүүгө аргасыз болушкан, б.а. майдаланышкан.

Айыл чарбасын башкаруудагы эффективдүү иш жүргүзүүсү, анын туура багыттагы максаттык стратегияны тандап алуусу жана башкаруучулук системанын натыйжалуу уюштурулушуна башкаруу эсептин ролу чоң. Ошондой эле талаптуу уюшулган башкаруу эсеби туура жана оптималдуу башкаруучулук чечим кабыл алууга негиз болот. Ошондуктан, башкаруу эсеп эң негизинен чыгымдарды башкаруу жана киреше алуу максаттарына жетишүү үчүн маанилүү курал болуп саналат.

Кыргызстандын эсептик практикасындагы башкаруучулук эсеп Батыш өлкөлөрүнөн өткөн кылымдын 30-жылдарында АКШнын автозаводдорунда жаралган жаңылык болуп саналат.

Башкаруу бухгалтердик эсебинин методологиясы өндүрүштүк жана башкаруу чыгымдарын калыпташтыруу жана контролдоонун ыкчам системасындагы курал катары өзүн көрсөттү. Тилекке каршы, айыл чарба ишканаларында иш жүзүндө мындай эсепке алуу системасын жүргүзүү жайылтылган жок. Изилдөө көрсөткөндөй, мындай абалдын олуттуу себептеринин бири катары агросектордун ата мекендик ишканаларында башкаруу эсеби теория-методологиялык, ошондой эле уюштуруу-практикалык усулдарынын иштелип чыкпагандыгы да болуп саналат.

Ишканалардагы башкаруу эсеби К. Друринин ою боюнча: “Башкаруу эсеп- бул ишкананын ички колдонуучуларга негизделген башкаруучулук

чечим кабыл алуу үчүн тиешелүү маалыматты даярдап жеткирип берүү” эсептелсе [Друри, К. Башкаруу жана өндүрүштүк эсеп: окуу куралы / Друри К. – М.: Единство, 2017. – С.4], ал эми Н.П. Кондраковдун ою боюнча: “Башкаруу эсеби -бул ишкананы жана анын түзүмдөрүн эффективдүү пландоо, эсеп жүргүзүү, контролдоо жана башкаруу үчүн чарбалык ишмердүүлүк боюнча маалыматты топтоо, каттоо, жалпылоо жана камсыздоо системасы” [Кондраков, Н.П. Управленческий учет: учебник/Н.П. Кондраков. - М.: «ИНФРА-М», 1999. – С. 341].

М. Исраиловдун ою боюнча: “Башкаруу эсеп - бул ишкананын сырткы чөйрөдө эффективдүү иштеши үчүн башкаруу персоналынын негизделген стратегиялык, оперативдик, техникалык чечимдерди кабыл алуудагы маалыматты даярдоо жана жеткирип берүү” [Исраилов, М. Агрардык реформалардын проблемалары: башкаруу-маалыматтык аспекти/Монография/М.И. Исраилов. - Бишкек: - «Учкун» АК, 1997. – 37б.] деп көргөзүлгөн. Ал эми Ч.Т. Хорнгрен, Д.Ж. Фостердин ою боюнча: “Башкаруу эсеп –бул кандайдыр бир объектти башкаруу үчүн маалыматты идентификациялоо, ченөө, топтоо, системалаштыруу, талдоо, бөлүштүрүү, интерпретациялоо жана жеткирип берүүдөгү ички эсеп” [Хорнгрен, С.Т. Бухгалтердик эсеп: башкаруу аспекти/ С.Т. Хорнгрен, Фостер Д.Ж. - М.: Финансы жана статистика, 1995. – 8б.].

Н.Г. Данилочкина ж.б. авторлор өзүнүн “Контроллинг – ишкананы башкаруу куралы” деген китебинде: “Башкаруу эсеби – бул контроллинг, себеби ишкананын эффективдүү жана рентабелдүү иштеши үчүн толук контроллинг зарыл, а бул башкаруу эсеби менен уюштурулат” –деген [Данилочкина, Н.Г. «Контроллинг – ишкананы башкаруу куралы» / Е.А. Ананкина, С.В. Данилочкин, Н.Г. Данилочкина ж.б./ Н.Г. Данилочкинанын редакциялыгында. - М.: Аудит, Юнити, 1999. - 4б.].

М. Исраилов жана К.Х Борфиев “Тажикстан Республикасындагы айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн башкаруу жана аны эсептик - аналитикалык камсыздоо” – аттуу эмгегинде, “Башкаруу эсеби – бул ишканадагы бюджетти түзүү, пландаштыруу, контролдоо жана башкаруу максатында, бүтүндөй ишкана же түзүмдүк бөлүм же жоопкерчилик борборлор боюнча маалыматты чогултуунун, каттоонун, жалпылоонун жана иреттеп берүүнүн тутуму” – деп эсептейт [Исраилов, М. Тажикстан Республикасында айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн башкаруу жана аны эсепке алуу жана аналитикалык камсыздоо / М. Исраилов, Х.Х. Борфиев. – Душанбе, 2020. – С.68].

Жогоруда айтылгандай, башкаруу бухгалтердик эсептин аныктамасы К.Друри жана Н.П.Кондраков тарабынан бул эсептин подсистемасы биринчи кезекте башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн маалымат берүүчү деп айтылат. Бирок, башкаруу бухгалтердик эсептин топтолгон отчеттук маалыматтарынын негизинде жүргүзүлүшү да мүмкүн, башкача айтканда,

эсептик мөөнөтү аяктагандан кийин, бирок бул ыкчам башкаруу чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат.

Ошондуктан, башкаруу чечимдеринин бардык 3 деңгээлин (стратегиялык, ыкчам, техникалык) камтыган профессор М.Исраиловдун башкаруу эсебинин аныктамасын негиздүү деп эсептейбиз. Бул эсепке алууну уюштуруу жана нормативдик эсеп элементтерин колдонуу менен өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу боюнча өзгөчө маанилүү айырмачылыктарды өз убагында аныктоого мүмкүндүк берет.

Биз ошондой эле профессор Н.П.Кондраковдун пикири: "Башкаруу эсеби -бул ишкананы жана анын түзүмдөрүн эффективдүү пландоо, эсеп жүргүзүү, контролдоо жана башкаруу үчүн чарбалык ишмердүүлүк...» менен да макул эмеспиз. Белгилүү болгондой, башкаруу эсеп, ал биринчи кезекте расмий стандартташтыруу менен жөнгө салынбаган ички эсепке алуу болуп саналат, анткени, экономикалык иш боюнча ал жалпы маалыматты камтыбайт.

Демек жыйынтыктап жатып, башкаруу эсебинин мазмунун жана компоненттерин конкреттештирүүгө болот: чыгымдардын объекттерин так аныктайт, аларды азайтуу жолдорун талдайт; өндүрүштүн чыгымдарынын статьяларынын үлүшүн аныктайт жана продукциянын өздүк наркын пландаштырат; чыгымдарды бюджеттөө механизмдерин иштеп чыгат жана алардын сакталышын контролдойт, айырмачылыктардын себептерин изилдейт; продукциянын баасын негиздейт; ишкананын пландалган кирешесинин эсебин камсыз кылат.

Диссертациялык иштин экинчи бөлүмү “Агротүзүмдөрдөгү бухгалтердик башкаруу эсебинин уюштурулушунун жана жүргүзүлүүсүнүн теориясы жана практикасы” деп аталып, анда айыл чарба мекемелеринде башкаруу эсебинин теориясы жана практикасы, анын тармактагы уюштуруусунун бүгүнкү абалы, ФОЭСтин талаптарына шайкеш келиштиги жана ылайыктуугу, контроллинг жана башкаруу эсептин чет элдик тажрыйбасын колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү жана жолдору каралган. Экономиканын агрардык секторундагы субъектилердин интенсивдүү жана эффективдүү ишмердүүлүгүн камсыз кылууда башкаруу эсебинин маалымат байланыштарын талдоо жүргүзүүдө математикалык моделдештирүүнүн усулдары жана жолдору аныкталган.

Изилдөөнүн предмети. Кыргызстандын агротүзүмдөрүнүн бухгалтердик башкаруу эсебин жана “контроллинг” системасын уюштуруу.

Изилдөөнүн объекти: Кыргызстандагы иштеп жаткан ар түрдүү менчиктик формадагы агротүзүмдөр.

Изилдөөнүн ыкмалары. Диссертацияны жазуу процессинде жалпы илимий, статистикалык, атайын классификациялап топтоштуруп талдоо, башкаруу усулдары колдонулду.

Айыл чарабасындагы агротүзүмдөрдүн бардыгы өзүнүн бухгалтердик эсебин ФОЭСтын 41 “Айыл чарба” стандартынын негизинде уюштурат. Бул стандартта айыл чарбасынын объектилерин таануунун, аларды кыймылынын эсебин алуунун жана баалоонун негизги методикасы, объектилердеги өзгөрүүнүн чарбалык жыйынтыкка тийгизген таасирин, эсептик цикл ичиндеги киреше жана чыгымдардын эсебин уюштуруунун усулдугун так чагылдырган.

Бул стандартка ылайык, айыл чарба объектилери чыныгы (адилеттүү) баа (нарк) менен ишенимдүү өлчөнгөндө гана таанылат. Чыныгы баа (адилеттүү нарк) жөнүндө айта кетсек, бул баа – көз карандысыз, тең укуктуу, сатылып же алынып жаткан объектти жакшы билген тараптардын ортосунда алмашууга же транзакция жасоого мүмкүнчүлүк бергендеги түзүлгөн активдин объективдүү наркы эсептелет. Адилеттүү нарк – бул өлчөө датасында базар катышуучуларынын ортосунда белгиленген бүтүм боюнча активди сатуу үчүн же алуу үчүн милдеттенмени өткөрүп берүү үчүн төлөнүүчү баа. Ошол эл аралык стандартка ылайык чыныгы баа нарк активдүү базарларда аныкталат, тагыраак айтканда мал, кой, жылкы, тоок ж.б. жаныбарлардын базарларында аныкталат. Ал эми өсүмдүктөрдүн, дарактардын, бактардын, эгин талааларынын ж.б. өсүмдүктөрдүн адилеттүү наркын аныктоо өтө кыйынга турат. Жада калса жаныбарларды баалоодо да кыйынчылык болот, себеби ар бир отчеттук мезгилге базарга жаныбарларды алып чыгуу ашыкча түйшүк катары бааланат. Ошондуктан биздин изилдеп жаткан ишканада (“Агро-Кен” ЖЧКда) ашыкча түйшүк тартпоо үчүн жаныбарларды баалоонун атайын методикасы иштелип чыкты. «Агро-Кен» ЖЧКда адилеттүү нарк биологиялык активдин классификациясына жараша аныкталат:

- сүт багытындагы бодо мал болсо, анда 1 литр сүттүн рыноктук наркын эске алуу менен белгилүү бир убакыттын ичинде (календарлык жыл) өндүрүлгөн сүттүн көлөмүнүн негизинде, б.а. жыл ичинде пландалган сүттүн өндүрүү көлөмүн базар баасына көбөйтүү менен аныкталат;

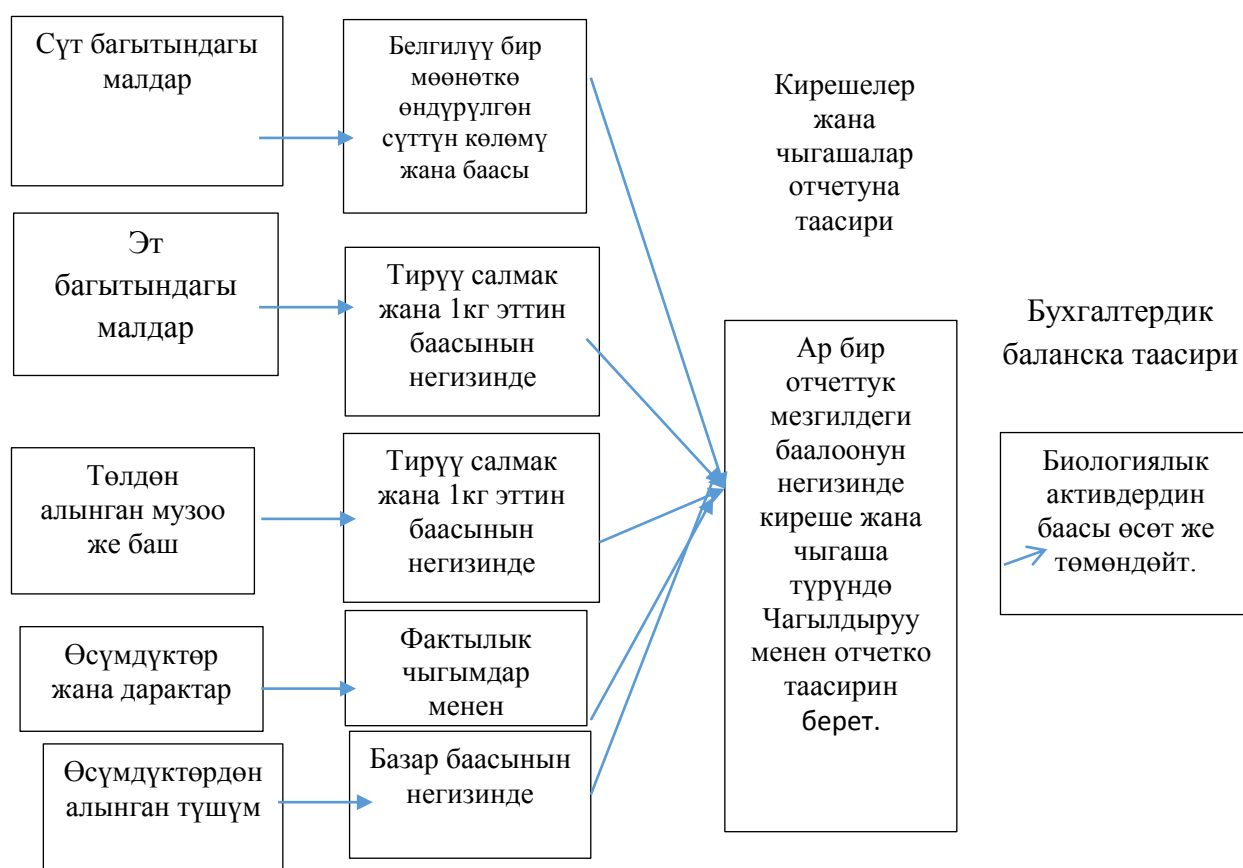
- эт багытындагы мал - 1 кг эттин базар наркын эске алуу менен тирүү таза эттик салмагынын килограмдык көбөйтүү негизинде, б.а. малдын тирүү салмагынан тиешелүү керексиз бөлүгүн чыгаргандан кийин, таза салмагын 1 кг эттин базар баасына көбөйткөндөгү баасы аныкталат;

- туулган музоо (торпок) - 1 кг эттин базар наркын эсепке алуу менен тирүү салмагынын килограммы менен көрсөтүлгөн наркынын негизинде, б.а. торпоктун тирүү салмагын 1 кг эттин базар баасына көбөйткөндөгү баасы аныкталат.

Биологиялык активдердин түрүнө жараша адилеттүү наркты эсептөө боюнча төмөнкү негизги методиканы сунуштайбыз (2.1- сүрөт).

Биологиялык активдердин эсебин кароодо дагы бир баса белгилеп кетүүчү нерсе, айыл чарбасында ФОЭСна ылайык эсепти уюштуруу

методологиясында айыл чарбадагы эсептин объектилеринин баарын же биологиялык активдердин эсебин туура уюштуруу үчүн аларды жалпы классификациялоо сунушталган. Бирок ФООС алардын эсебин узак мөөнөттөгү активдерде жүргүзүүсүн гана шарттаган: активдердин эсебин 2200 “Биологиялык активдер” эсеп-счетунда, ал эми чыгымдарын 7300 “Биологиялык активдердин чыгымдары” жана кирешелерине 6300 “Биологиялык активдерден түшкөн киреше” эсеп-счетторунда жүргүзүүнү сунуштаган. Биздин изилдөөбүздө ФООСги классификациялоонун негизинде эсепти жана отчеттулукту туура жүргүзүү үчүн биологиялык активдерди узак мөөнөттөгү жана кыска мөөнөттөгү жана пайда гана берүүчү биологиялык активдер деп 3кө бөлүү каралган.

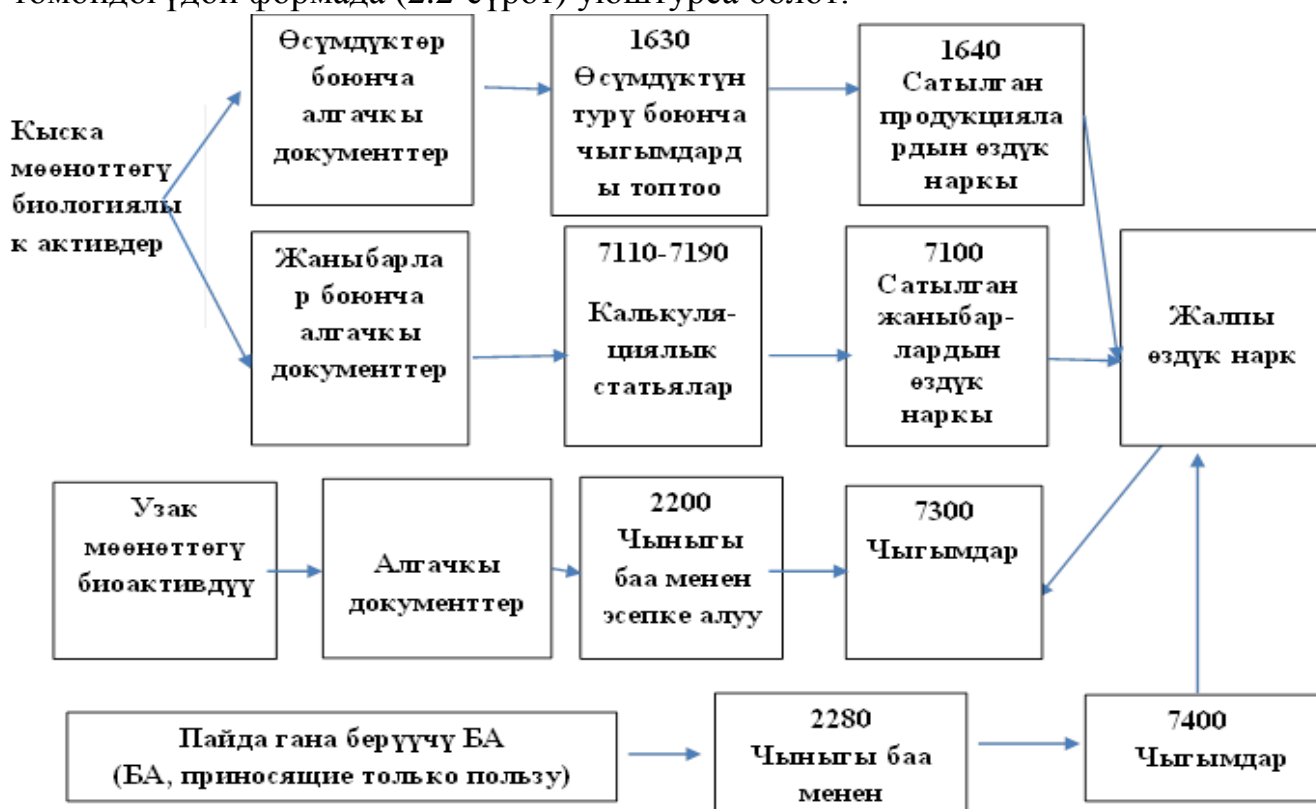
2.1-сүрөт. Биологиялык активдердин адилеттүү наркынын өзгөрүшүнүн чыгашаларга жана кирешелерге тийгизген таасири

** Булагы: автор тарабынан иштелип чыккан жана сунушталууда*

Кыска мөөнөттөгүлөрүн (жашоо циклы 1 жыл ичиндеги жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн) чыгымдарынын эсебин 1630 “Негизги өндүрүш” эсеп-счетунда, кирешесин 6100 “Негизги ишмердүүлүктүн кирешеси” эсеп-счетунда кароого сунуштайбыз. Себеби чыгымдарды топтоо жана продукциянын наркын эсептөө кыска мөөнөттө жүргүзүлөт. Кыска мөөнөттөгү жаныбарлардын эсебин периоддук системаны пайдалануу менен 7100 “Кыска мөөнөттөгү жаныбарлардын өздүк наркы” эсеп-счетунун ичиндеги чыгымдар менен өздүк наркын аныктоо ыкмасы, б.а. чыгымдардын

баары 7100 эсеп-счетундагы атайын калькуляциялык статьялардын негизиндеги түзүлгөн субсчеттердо эсеп жүргүзүлүп, кыска мөөнөттөгү жаныбарларды сатуудагы өздүк нарк ар бир жаныбарлардын тобу же партиясы менен аныкталып, көргөзүлөт.

Пайда гана берүүчү биологиялык активдер (БА, приносящие пользу) – бул айыл чарбасындагы жаныбарлар (эшектер, иттер ж.б.) же өсүмдүктөр (декоративдүү өсүмдүктөр, арчалар, бадалдар ж.б.) кирет. Анын эсебин уюштуруу өзгөчөлөнөт, себеби бул активдерден киреше алуу жокко эсе. Финансылык жактан караганда мындай типтеги пайда берүүчү биологиялык активдер, ишканага кармоо чыгымдарынын суммасына зыян алып келет. М. Декоративдик өсүмдүктөр же “арчалар” – бул өсүмдүктөрдөн финансылык пайда алуу кыйын, бирок экологиялык, табыйгый-сулуулук пайдалары, маданий-эстетикалык көрүнүш пайдалары бар. ФООЭСтин 41 стандартында бул биологиялык активдердин эсебин, отчеттулугун, баалоосун таануу жөнүндө эч кандай жоболор каралган эмес, ошондуктан биологиялык активдердин таануунун, баалоонун, эсепке алуунун жалпы эле жоболоруна таянуу менен ар бир отчеттук мезгилге адилеттүү наркты табууга туура келет же ФООЭСтеги альтернативдик ыкмага таянып фактылык чыгымдардын негизинде эсепке алууга туура келет. Биздин изилдөөдө алардын эсебин 2280 “Пайда гана берүүчү биологиялык активдер” эсеп-счетунда, ал эми чыгымдары 7400 “Пайда гана берүүчү биологиялык активдердин чыгымдары” эсеп-счетунда карайбыз. Демек, жогоруда айтылгандарды төмөндөгүдөй формада (2.2-сүрөт) уюштурса болот:

2.2-сүрөт. Биологиялык активдердин эсебин жүргүзүүнүн схемасы

*Булак: Автор тарабынан иштелип чыккан жана сунушталууда

Агро түзүмдүк ишканаларда биологиялык активдердин ушул 2.2-сүрөт менен уюштурууда башаламандык болбойт, себеби ар бир объекттин эсеби, чыгымдары, кирешелери бөлөк-бөлөк жүрүүсү менен айырмаланат.

Контроллинг – бул дүйнөлүк башкаруу илиминдеги жаңы багыт катары каралганы менен, анын тарыхы терең жана кеңири. Баардык эле маалымат булактары көрсөтүп тургандай контроллинг Батыш мамлекеттеринде пайда болгон. Анын келип чыгуу тарыхы жана анын негизги өнүгүү факторлору дүйнөлүк башкаруу илиминде терең изилденген жана талданган.

Контроллинг деген сөз англис тилинен “controll” контролдоо деп которулганы менен, анын маани – маңызы немецтик концерндерде толук жана ачык көрсөтүлгөн. Контроллинг түшүнүгү түрдүү илимий эмгектерде түрдүү адистер тарабынан ар башка багытта чагылдырылган. Мисалы батыш өлкөлөрүнүн адистери анын ичинде белгилүү немец адиси Дитгер Хандын “Пландаштыруу жана контроль: контроллинг концепциясы” илимий эмгегинде “контроллинг - бул интеграциялоо, системалык уюштуруу жана координациялоо функцияларын аткаруудагы ишкананы көзөмөлдөө (мониторинг), башкаруу жана пландаштыруу процесстеринин натыйжаларына багытталган маалымат камсыздандыруу” – деп аныктама берет [Дитгер Хан "Пландоо жана контролдоо: контролдоо түшүнүгү". - М., 1997. – 145 бет.]. Ал эми дагы бир белгилүү адис П. Хорварт “контроллингдин мааниси компаниянын максаттарына жетүүдө координация, өзгөрүлүп туруучу сырткы жана ички шарттарга реакция берүү жана адаптация болуу максатында компаниянын жетекчилигин маалымат менен камсыздоодо турат” деп аныктама берет [Ховард Партнерс «Контролдоочу түшүнүктөр: Башкаруу эсеби, Контроллинг системалары, бюджеттик тестирилөө» // В.Толкач, С.Данишевич, М.Гавриш. –2nd ed. – М., 2006. – 269 бет.]. Ушундай эле ойду дагы бир адис Т. Райхман билдирет. Ал эми В. Толкач “Контроллингдин негизги максаты - башкаруу системасын координациялоо” [Толкач, В. Контроллинг концепциясы: Башкаруу эсеби, Отчеттуулук системасы, бюджеттештирүү // В. Толкач, С. Данишевич, М. Гавриштер. –М., 2004. –270 бет.] – деп кыска аныктама берет. Ошол эле убакта Россиялык же СНГ мамлекеттеринин кээ бир адистеринин контроллингдин теориялык негизи боюнча берген аныктамалары бир топ өзгөчөлөнүп турат. Мисалы ошол эле Л.В. Попова, Р.Е. Исакова жана Т.А. Головинанын “Контроллинг” окуу куралында контроллинг концепциясын орус теориясынын жана практикасынын негизинде ачып көрсөтүп ага төмөнкүдөй аныктама беришет: “Контроллинг бул оперативдик жана стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алууда менеджменттин экономикалык жана финансылык жөндөөчү функциясы менен байланышкан ишкананын экономикалык иштеринин өзгөчө функционалдык багыты”

[Попова Л.В. “Контроллинг”/ / Л.В. Попова Р.Е. Исакова,Т.А. Головина. – М., – 2018. – 453 бет.].

Контроллинг системасынын зарылдыгы жаңы башкаруу инструменттерин практикага киргизүүнүн зарылдыгынан, дүйнөлүк чарбанын өндүрүштү башкаруу талаптарын өзгөртүүдөн келип чыгат, алар тездик менен трансформация болуу менен жаңы сапатка өтөт. Мында, өндүрүш факторлору өзгөрөт, б.а. жакынкы эле мезгилде дүйнөлүк илимде өндүрүш фактору катары эмгек, жер, капитал жана ишкердик жөндөмдүүлүк болуп келсе, бүгүнкү заманда дагы бир факторду кошсо адилетүү, бул фактор– маалымат.

Агротүзүмдүк өндүрүштү башкаруунун курамдык бөлүктөрүнүн өз ара байланышынын кайра уюштуруу, анын ичинде контроллинг системасын колдонуу структурасы уюмдун уюштуруучулук, экономикалык жана социалдык абалынын жеткен деңгээлинин чагылдырылышы катары уюмдун иштеп турушунун натыйжалуулугуна жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө түздөн-түз таасир тийгизет.

Диссератациялык иштин ичинде каралган чет элдик котроллингдин тажрыйбасы азыркы учурдагы башкаруу илиминин өнүгүүсүнүн теориялык маселелерин жана башкарууну уюштуруу өзгөчөлүктөрүн чагылдырат жана Кыргызстандын шартында мекеме жана компанияларды, анын ичинде айыл чарба түзүмдөрүн башкарууда дүйнөлүк менеджмент илиминин теориялык принциптерин колдонуу зарылдыгын дагы бир жолу далилдеп турат.

Болжолдоо (бюджеттештирүү, пландоо) – бул компаниянын келечектеги өнүгүүсүнүн мүмкүн болгон альтернативаларын аныктоого жана изилдөөгө багытталган иш-чаралардын бири. Бул жерде негизги ролду продукцияны өндүрүү жана сатуу менен болгон иш аракеттер болжолдуу белгиленет. Болжолдоонун негизги максаты - рыноктук кырдаалга таасир этүүчү факторлордун тенденцияларын аныктоо.

Кыргызстандын аймагында эт жана сүт өндүрүү стратегиялык мааниге ээ. Себеби, өзгөчө эт өндүрүүчүлүк бизнести калыптандыруу Кыргызстан үчүн ыңгайлуу, ата-бабабыздан калган мурас жана аны өнүктүрүүгө, анын продукциясынын сапатын жакшыртууга, квалификациялуу адистерди башынан даярдоонун кереги жок, болгону бир аз жаңы заманбап усулду камтыган кайра даярдык жетиштүү. Бул приоритеттүү багытты өнүктүрүүдө, тармакта атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда, натыйжалуулуктун экономикалык талдоосун жүргүзүүдө ыкмалар: сызыктуу трендик, товардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө негизделген, салыштырмалуу, айырмалар, моделдештирүү, экстраполяция ж.б.у.с. ыкмалар колдонулат.

Сызыктуу трендик ыкмада көбүрөөк сызыктуу регрессия ыкмасы колдонулат. Мында, көз карандысыз (божомолдоочу) өзгөрмө менен көз каранды (критерий) өзгөрмөнүн ортосундагы байланыш жөнүндө көбүрөөк билүү үчүн колдонулган статистикалык ыкма. Анализде бир нече

көзкарандысыз өзгөрүүлөр болгондо, бул көп сызыктуу регрессия деп аталат. Жалпысынан, регрессия изилдөөчүгө божомолдоочу жолу менен рентабелдүүлүктү аныктайт. Биздин мисалда эт өндүрүүдөгү кайсыл малдын этин өндүрүүгө басым жасоо керек?- деген суроонун жообун алуу үчүн божомолдоо жүргүзүлгөн.

Экономикалык талдоонун азыркы талапка жооп бере турган алдынкы ыкмасын иш жүзүндө кандайча колдонула тургандыгын изилденген ишкананын “Агро Кен” ЖЧКнын финансылык отчеттуулугунун негизинде 2028-жылга чейин долбоорлоо боюнча жасалган изилдөөнүн жыйынтыгын бышыктап көрсөтүү ылайыктуу. Айталы, бул ишкана бир гана эт багытындагы малдарды багуу эле эмес, сүт багытындагы малдарды көбөйтүү менен сүттү кайра иштетүүчү модульдук заводду Россия мамлектинен алып келүү менен, башка продукцияларды да (каймак, курут, сары май ж.б.) чыгаруу менен рыноктогу ордун табууну узак мөөнөткө пландаштырды десек болот. Анда иштегендер эң башында базарды иликтөө менен региондогу сүттү кайра иштетүү потенциалы бар экендигин аныктап, андан ары карай жумушун кантип улантат жана тиешелүү убакыт өткөндө сатуу көлөмүн канчага жогорулатууну пландаштырууда. Мунун соңунда алар тандалган базарда келечекте сатуу ишинин канчасы ийгиликтүү экендигин божомолдойт. Республиканын айыл чарбасынын мал чарбачылыгы тармагында өндүрүлгөн негизги продуктуларынын көлөмү 2.1- таблицада көрсөтүлгөн.

Таблица 2.1 - Мал чарбачылыгында өндүрүлгөн негизги продуктулар, 2009-2021-жылдар, мин тонна

	Уй жана музоонун эти	Кой жана эчкинин эти	Жылкын эти	Канаттуу эти	Жумуртка млн. даана	Чийки сут	Эт (союлгандан кийинки салмакта)
	1	2	3	4	5	6	7
2009	96,5	48,7	18,7	4,0	369,3	1314,7	185,5
2010	97,8	50,5	19,1	4,1	373,0	1359,9	187,8
2011	99,7	48,1	21,3	6,1	391,0	1358,1	191,6
2012	97,1	51,1	21,5	6,1	418,0	1382,4	192,3
2013	96,9	51,8	22,2	6,8	422,3	1405,2	193,2
2014	101,6	59,4	19,9	5,8	445,8	1445,5	202,7
2015	99,0	61,0	24,6	8,0	433,0	1481,1	208,3
2016	102,7	62,0	23,1	7,9	469,7	1524,6	212,4
2017	103,6	63,9	24,8	7,6	510,7	1556,2	216,6
2018	108,6	63,2	23,7	8,6	533,2	1589,7	221,3
2019	111,5	66,3	24,6	9,5	561,3	1627,8	226,2
2020	114,5	67,0	26,3	9,5	562,0	1668,0	230,4
2021	112,2	72,2	27,7	11,1	564,2	1698,9	235,0

* Булак: автор тарабынан статистикалык маалыматтарынын негизинде иштелип чыккан

Статистикалык маалыматтарга таянып сызыктуу теңдемени 2.2-

таблицада көрсөтүлгөндөй, ар бир эттин өндүрүү түрүнө жараша сызыктуу трендди түзүп алабыз:

Таблица 2.2 - Мал чарба продукцияларынын сызыктуу тренди

№	Мал чарба продукциялары	Сызыктуу тренд, R^2	
1	Эт (союлган салмакта)	$Y=4,4027 \cdot X + 176,42$	$R^2 = 95,76 \%$
2	Уйдун жана музоонун эти	$Y=1,5049 \cdot X + 92,673$	$R^2 = 84,03 \%$
3	Койдун жана эчкинин эти	$Y=1,9747 \cdot X + 45,038$	$R^2 = 93,69 \%$
4	Жылкынын эти	$Y=0,6495 \cdot X + 16,338$	$R^2 = 84,58 \%$
5	Канаттуулардын эти	$Y=0,5187 \cdot X + 3,6846$	$R^2 = 91,94 \%$
6	Чийки сүт	$Y=32,569 \cdot X + 1265,3$	$R^2 = 98,71 \%$
7	Жумуртка, млн. даана	$Y=18,362 \cdot X + 337,12$	$R^2 = 96,18 \%$

*Автор тарабынан иштелип чыккан жана сунушталган

Жогорудагы сызыктуу тренддердин негизинде төмөнкү 2.3- таблицада 2024-2028 жылдарга ар бир мал чарба продукциялары боюнча божомолдоо чыгарылган:

Таблица 2.3 - Мал чарба продукцияларын өндүрүүнүн 2024-2028- жылдарга карата божомолу, мин тонна

№	Мал чарба продукциялары	Сызыктуу тренд, R^2	Прогноз				
			2024	2025	2026	2027	2028
1	Эт (союлган салмакта)	$Y=4,4027 \cdot X + 176,42$ $R^2 = 95,76 \%$	238,1	242,5	246,9	251,3	255,7
2	Уйдун жана музоонун эти	$Y=1,5049 \cdot X + 92,673$ $R^2 = 84,03 \%$	113,7	115,2	116,8	118,3	119,8
3	Койдун жана эчкинин эти	$Y=1,9747 \cdot X + 45,038$ $R^2 = 93,69 \%$	72,7	74,7	76,6	78,6	80,6
4	Жылкынын эти	$Y=0,6495 \cdot X + 16,338$ $R^2 = 84,58 \%$	27,4	28,1	28,7	29,4	30,0
5	Канаттуулардын эти	$Y=0,5187 \cdot X + 3,6846$ $R^2 = 91,94 \%$	10,9	11,5	12,0	12,5	13,0
6	Чийки сүт	$Y=32,569 \cdot X + 1265,3$ $R^2 = 98,71 \%$	1721,3	1753,8	1786,4	1819,0	1851,5
7	Жумуртка, млн. даана	$Y=18,362 \cdot X + 337,12$ $R^2 = 96,18 \%$	594,2	612,6	630,9	649,3	667,6

*Булак: автор тарабынан эсептелген жана сунушталган

Сызыктуу трендик талдоонун жыйынтыгында, бир топ натыйжалуу өндүрүмдүүлүгү жагынан сүт багытындагы малдарды багуу эсептелет, себеби трендик анализдин негизинде R^2 эң жогорку көрсөткүчү чийки сүттү өндүрүүгө туура келип 98,71% түзүп жатат.

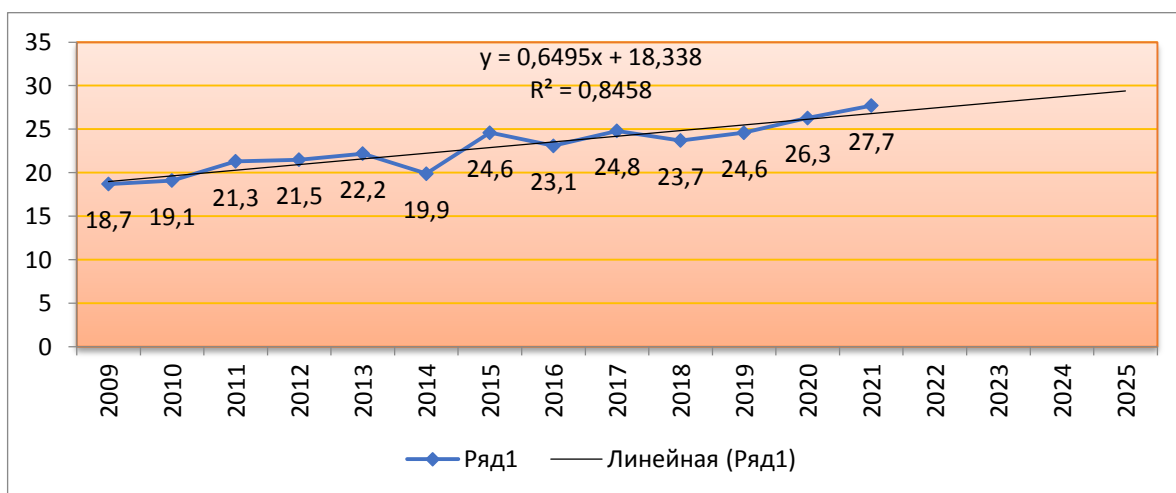
Чындыгында, акыркы мезгилде Республиканын дээрлик баардык аймактарында фермерлер мурдагы кармап келген салттуу бодо малдардын ордуна жогорку сүт берүүчү жаңы породадарды (Голштина, Швиц,

Монбельярд, Ангус ж.б.) чет мамлекеттерден (Россиядан, Европадан ж.б.) алып келишүүдө. Бул малдардын сүт берүүсү бир сутка аралыгында эң алды 40литрге чейин берсе, эң эле артындагысы 15-20 литр сүт берет. Биздин изилдеген “Агро Кен” ЖЧКда да Голштина малдан 14, Швиц породадан 11 мал бар. Ал эми “Таширов” кооперативинин чарбасында 25тен ашуун Швиц породасындагы малдар багылып келет.

Тренддик божомол көргөзгөндөй, 2-орунда жумуртка өндүрүү 96,18% түзүүдө. Акыркы жылдары дээрлик баардык региондо тоок багуу жана жумуртка өндүрүү иштери күчүнө кирүүдө. Атай кетсек Ош областында “Оазис-Агро” ЖЧК, “Эралиев тоок чарбасы” Айыл чарба кооперативи, “Юсупов” Жеке ишкердиги ж.б.

Ал эми 3-орунда эт (союлган кийинки салмакта) көрсөткүчү 95,76% түзгөн, анын ичинен койдун жана эчкинин этинин өндүрүмдүүлүгүнүнү тренди 93,69% пайызды түзсө, канаттуулардын эти 91,94%, ал эми жылкынын эти 84,58% түзгөн.

Төмөндөгү жылкынын этинин өндүрүмдүүлүгүнүн диаграммасын 2.3 сүрөттөн көрсөк, болжолдуу стабилдүү өсүү байкалат, 2024-жылга – 28,1 мин тоннаны түзсө, 2025-жылы 28,7 мин тоннага, 2026-жылы 29,4 мин тонна, ал эми 2027-жылда 30,0 мин тоннага жеткирсек болот (2.3- сүрөт).

2.3 –сүрөт. Жылкынын этинин эффективдүү өндүрүү божомолу

*Булак: автор тарабынан эсептелген жана сунушталган.

Ушундан улам "Агро Кен" ЖЧКнын эксперименталдык чарбасынын базасында тоок эти жана жумуртка продукциясын өндүрүүнү трендик изилдөө көрсөткөндөй, чарбаларда өндүрүштүк, технологиялык шарттар бирдей багытта сакталса, моделдик ишкананын көрсөткүчтөрүнө жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Үчүнчү бап “Бухгалтердик башкаруу эсеби жана контроллинг агротүзүмдөрдүн продукция өндүрүүдөгү чыгымдарын эсепке алуу жана алардын өздүк наркын аныктоо маалымат системалары” деп аталып, анда өндүрүш чыгымдарын эсепке алууда жана продукцияларынын

өздүк наркын аныктоодо “жоопкерчилик” жана “чыгым” борборлору ыкмасын колдонуу, башкаруу эсебинин жана контроллинг подсистемасын агротүзүмдөрдөгү уюштуруусунун жана колдонуусунун усулдук өзгөчөлүктөрү, өндүрүштүк чыгымдарды «директ- костинг» ыкмасы менен жүргүзүүнүн муктаждыгы жана топтоп-бөлүштүрүүчү счеттордогу чыгымдарды калькуляция объектисине чагылдыруу негиздери каралган.

Өндүрүштү эффективдүү башкаруу үчүн чыгымдарды эсепке алуунун өзгөчө маанисин белгилеп, төмөнкү эсепке алуу милдеттерин бөлүп көрсөтүүгө болот: чечим кабыл алуу процессин маалыматтык камсыздоо; бааны калыптандыруу үчүн базаны түзүү; каржылык натыйжалар жөнүндө маалыматтарды алуу; иш-чаралардын экономикалык натыйжалуулугун контролдоо милдети.

Контроллинг объектиси катары чыгымдарды теориялык чечмелөө жана аларды изилдөө жана талдоо ыкмалары экономикалык билимдин бул чөйрөсүндөгү эң маанилүү маселе болуп саналат. Себеби, башкаруучулук эсепти жана контроллингди ишке ашыруунун жана колдонуунун теориялык жана практикалык негиздери жетишсиз иштелип чыккандыктан, көптөгөн жетекчилер уюмдагы башкаруу эсебинин ролун, аны ишке ашыруунун максаттарын жана милдеттерин ар дайым же толук түшүнүшпөйт жана алар башкарган уюмда колдонушпайт.

Практика мындай өндүрүштүн натыйжалуулугуна кирешелерди кайра бөлүштүрүү боюнча уюмдар менен алардын бөлүмдөрүнүн ортосундагы экономикалык мамилелерди, уюмду кайра куруу жолу менен ички чарбалык жана коммерциялык эсептин принциптерин жана формаларын кеңири колдонуунун негизинде башкаруунун уюштуруу-чарбалык механизмдин өркүндөтүү аркылуу жетишиле тургандыгын практика көрсөтүп турат. Мындай байланышка тиешелүү “жоопкерчилик” борборлорун жана иш сегменттерин түзүү менен жетишебиз.

“Жоопкерчилик” борборлорун түзүүгө уюмдун өндүрүштүк жана уюштуруу структуралары өзгөчө таасирин тийгизет. Ар бир уюмдун өндүрүш түзүмү спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ жана өндүрүштүн түрлөрүн (негизги, көмөкчү, тейлөөчү өндүрүш жана объектилерди), цехтердин, кызматтардын (же бөлүмдөрдүн) курамын жана структурасын, алардын өндүрүштүк потенциалын, уюштуруу формаларын жана алардын өз ара байланышын ар бир иерархиялык деңгээлде маалымат алмашуу аркылуу жоопкерчилик линияларын башкаруу деңгээлинде чагылдырат. Ар бир жоопкерчилик борборунун ишинин натыйжалуулугу бухгалтердик эсептин, контролдун жана анализдин абалынан көз каранды.

Биздин ишканаларда жүргүзгөн изилдөө боюнча агротүзүмдөргө төмөндөгүдөй негизги чыгымдар жана кирешелер боюнча жоопкерчилик борборлорун түзүүнү сунуштайбыз:

- эт багатындагы малдарды багуунун;

- сүт малдарды багуунун;
- сүт өндүрүү жана сатуудагы;
- талаа иштери, чөп жана тоют камдоо (кыска мөөнөттөгү өсүмдүктөрдүн);
- көп жылдык өсүмдүктөрдү кароо;
- тоок өстүрүү жана жумуртка өндүрүү;
- айыл чарба техникалары боюнча;
- жалпы жана административдик;
- чарбалык жыйынтык жана пайда.

Мындай жогорудагы жоопкерчилик борборлорун уюштурсак, анда башкаруу ар бир жоопкерчиликте өз алдынча алып барат жана иштөө системасы ар бири өзүнчө жүрөт. Жалпы жоопкерчиликти администрация өзүнө алуу менен тиешелүү жоопкерчилик борборлордун эффективдүү иштешин үзгүлтүксүз көзөмөлдөйт жана текшерет. Натыйжада, өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгү жогорулайт, материалдык, эмгектик жана финансылык ресурстар туура пайдаланылат, бул өз учурунда чыгымдарды азайтууга алып келет.

Башкаруу процесстеринин конкреттүү компоненттерин талдап жатып, башкаруу эсебинин контролинг подсистемасын агротүзүмдөрдөгү уюштуруусунун жана колдонуусунун усулдук өзгөчөлүктөрүндө чарбанын учурдагы ишинин натыйжалары жөнүндө бардык маалыматтарды чогултуу, иштеп чыгуу, бирдиктүү тутумга келтирүү үчүн керек экендигин баса белгилейбиз.

Акыркы жылдардагы автоматташтыруудагы айыл чарба өндүрүшү бухгалтердик отчеттордун негизинде башкаруунун ар кандай деңгээлдерин жөнгө салуучу программалык камсыздоонун акыркы чечимдерин колдонууга көбүрөөк умтулууда. Айрыкча, башкаруучу эсебинин маалыматын ыкчам түрдө берүүдө AGROFIN программалык камсыздоо тутуму өзүн жакшы көрсөттү.

Өндүрүштүк айыл чарба чыгымдарын эсепке алуу өндүрүштүк пландардан кийинки чыгымдардын көлөмүн так белгилөөгө жардам берген алдын-ала эсептөөлөрдүн вариантын колдонууну камтыйт. Ошол эле учурда, өздүк наркты, маркетингдик келечегин аныктайт жана борбордун жетекчилигине тиешелүү отчетторду даярдайт.

Бул бапта “Директ-кост” ыкмасы кеңири каралган. Ал башкаруу эсебинин өзгөчө алдыңкы подсистемалардын усулдарынын бири жана түздөн-түз чыгымдоо ыкмасы же чыгымдарды түз жана кыйыр деп бөлүүгө багытталган. Түз чыгымдар – тоютка, жемге, үрөнгө, техникага, жер семирткичтерге жана эмгекке кеткен чыгымдар сыяктуу белгилүү бир продуктуну өндүрүү менен түздөн-түз байланышкан чыгымдарды билдирет. Айыл чарбасында директ-костинг чыгымдарды тактайт, калыптайт жана агротүзүмдүн ар кандай деңгээлдеги жана структуралык түзүмдөрдөгү бюджетти пландаштырууда колдонулат.

"Директ-костинг" системасын колдонуу шарттарында чыгымдарды түзүү тартибин талдайбыз. Биздин "Агро Кен" ЖЧКда чыгымдарды эсепке алуу менен "абзорпшен-костинг" толук наркын эсептөө системасы жүзөгө ашырылып келет. Бирок продукциянын өздүк наркын өзгөрүлмө чыгымдар менен аныктоодо жана негизги айыл чарба продукциясынын зыянсыздык чекитин табуу үчүн "Директ-костинг" системасынын шартында салыштырмалуу талдоо жүргүздүк (3.1 таблица):

Таблица 3.1 - "Директ-костинг" системасына ылайык чыгымдардын классификациясы

Чыгым түрү	Өздүк наркка кошулуучу чыгымдар	Сумма	Тиешелүү база
Өзгөрүлмө	Тоют (1 малга 120 с)	950400	Малдын санына жараша (22 мал)
	Жем (1 малга 100 с)	792000	
	Эмдөө жана дарылоо (жылына 2000 сом)	44000	
	Уруктандыруу (жылына 2000 сом)	44000	
	Жалпы өзгөрүлмө чыгымдар:	1 830 400	
1 малга туура келүүчү 1 жылдык өзгөрүлмө чыгым		83200	
Туруктуу	Айлык акы	840000	Малдын саны
	Социалдык чегерүү	144900	
	Дезинфекциялык чыгымдар	24000	Сүттүн көлөмү
	Амортизациялык чыгымдар	770400	
	Жалпы туруктуу чыгымдар	1 779 300	
Жалпы өндүрүштүк чыгымдар		3 605 700	
Администрациялык чыгымдар		1802000	Сүттүн көлөмү
Өндүрүлгөн сүттүн көлөмү (жылына, литр)		128 040	
Сүттүн сатылган базар баасы		40 сом	
Жалпы киреше		5121 600	
Пландаштырылган туруктуу чыгымдар		1 500 000	

*Булак: Автор тарабынан түзүлгөн.

Жогоруда белгилегендей "Директ – костинг" боюнча отчетту даярдоого көп этаптуу чыгымдар маржасынын отчетуна негизделген. Аны 3.2- таблицадан көрсөк болот:

Таблица 3.2 - Директ – костинг боюнча отчет

Чыгымдын түрү	Директ-костинг боюнча отчет	Сумма
	Жалпы киреше (128040*40с)	5121600
Өзгөрүлмө чыгымдар (VC)	Тоют (1 малга 120 с)	950400
	Жем (1 малга 100 с)	792000
	Эмдөө жана дарылоо (жылына 2000 сом)	44000
	Уруктандыруу (жылына 2000 сом)	44000
	Жалпы өзгөрүлмө чыгымдар (83200 жылына)	1 830 400
	Маржиналдык киреше	3 291200
Туруктуу (FC)	Айлык акы	840000
	Социалдык чегерүү	144900
	Дезинфекциялык чыгымдар	24000
	Амортизациялык чыгымдар	770400
	Жалпы туруктуу чыгымдар	1 779 300
	Операциялык киреше	1 511900

	Администрациялык чыгымдар	1802000
	Операциялык ишмердүүлүктүн кирешеси	- 290100

* Булак: Автор тарабынан эсептелинген жана түзүлгөн.

Отчетто көрүнүп тургандай маржиналдык киреше 3 291 200 сомду түзгөн, ал эми операциялык пайда 1 511 900 сомду түзгөн.

Айыл чарбасындагы Директ-костинг ыкмасын пайдалануу негизинен өндүрүлгөн продукцияга өзгөрмө чыгымдарды продукциянын өздүк наркына түздөн түз чыгым сыйымдуулугу аныкталып кошулат, ал эми өндүрүштүк кыйыр чыгымдар белгилүү убакыттын чыгымдары катары эсептелет. Жогорудагы өзгөрмө чыгымдар 1 830 400 сомду түзүп, жалпы маржиналдык киреше 3 291 200 сомду түздү, ал эми ушул убакыттын туруктуу чыгымдары 1 779 300 сомду түзгөдүктөн, операциялык киреше 1 511 900 сомду түздү. Бул ыкма менен түзүлгөн отчет агротүзүмдөрдүн ички керектөөчүлөрүнүн отчету болуп эсептелип, өзгөрмө чыгымдар толук, так белгилүү болот жана маржиналдык киреше аныкталат.

Дээрлик бардык ишканаларда, алардын ичинде агротүзүмдөрдө да бухгалтердик эсепте өздүк наркты аныктоо үчүн чыгымдардын эки категорияга бөлүп кароо негизги ролду ойнойт. Алар негизги (түз) жана кошумча (кыйыр) чыгымдар. Негизги (түз) чыгымдар (материалдык жана эмгектик) пайда болгон жеринен продукциянын өздүк наркына түздөн-түз кошулат, анткени бул чыгымдар продукциянын жалгыз бирдигинин наркына түз кошууга болот, б.а. жалгыз бирдикке таңуулаганга толук болот. Ал эми кошумча кыйыр чыгымдар - бул өндүрүштүк чыгымдар, бирок өздүк наркка түздөн-түз кошууга болбойт, себеби алар жалпы мүнөзгө ээ болгондуктан продукциянын жалгыз бирдигинин наркына пайда болгон жеринен белгилүү бир бөлүгүнө байлоого мүмкүн эмес.

Кошумча (кыйыр) чыгымдар мезгилдүү чыгымдар болуп эсептелип, алардын баарын мезгил ичинде топтоп, жалпы суммасын конкреттүү объектке таандык кылууга биз тандаган эсеп базалардын негизинде уюштурулат. Ал базалар жумушчунун эмгектик сааты, машиналардын жана жабдуу-шаймандардын иштеген сааты, продукциянын көлөмү, түз материалдык чыгымдар, өндүрүш аянтчалары ж.б., же тармактык нускамалар менен бекитилген шарттуу бирдиктер эсептелинет.

Чыгымдарды эсепке алуунун эң айкын багыты - бул продукциянын өздүк наркын эсептөөдө аларды негиздүү классификациялоо жана эсепте чагылдыруу. Продукцияны өздүк наркын калькуляциялоо процедураларынын алкагында түзүлгөн кошумча чыгымдардын курамы төмөнкү 3.1-сүрөттө көрсөтүлгөн.

3.1 -сүрөт. Уюмдун кошумча чыгымдарынын структурасы

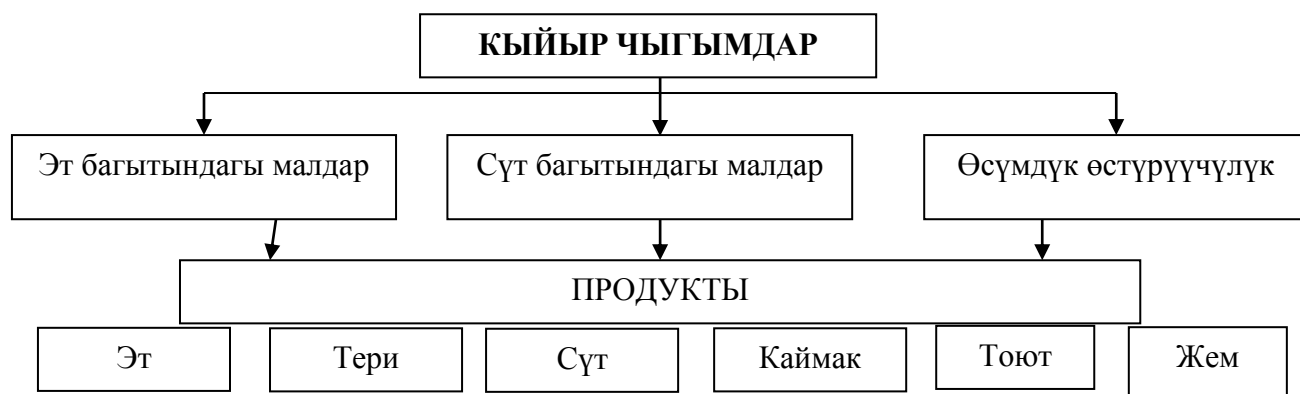
* Булак: Автор тарабынан түзүлгөн

Кошумча кыйыр чыгымдарды бөлүштүрүү үчүн кеңири таралган ыкма эки этаптуу процессти камтыйт.

Өз кезегинде, кошумча чыгымдарды бөлүштүрүүнүн биринчи этабынын жыйынтыгы эки маселени чечүүгө кызмат кылат: чыгымдарды негиздүү топтоого жана жоопкерчиликтин борборуна таандык кылууга. Биринчиден, жетекчилик тарабынан алардын деңгээлин кытыр көзөмөлдөөгө көмөктөшсө, экинчиден, бөлүмдүн жана анын жетекчилеринин ишин башкаруунун эң жогорку деңгээлдери тарабынан баалоо үчүн негиз боло алат. Мындан тышкары, өндүрүштүк чыгымдарды бөлүштүрүү каржылык эсептин стандарттарына карама-каршы келбей, запастардын наркын түзүүгө мүмкүндүк берет. Биздин сүрөттө биринчи этапта чыгымдар тиешелүү жоопкерчилик борборлорго (эт же сүт багытындагы, өсүмдүк өстүрүүчүлүк) классификацияланат.

Кошумча чыгымдарды бөлүштүрүү жол-жобосунун экинчи этабы белгилүү бир калькуляция бирдигине (заказга, продукцияга, продукциянын тобуна - кабыл алынган бөлүштүрүү базасына ылайык) түшүүчү кошумча чыгымдардын суммасын аныктоого кызмат кылат.

Анын биринчи этабында мезгил ичинде (көбүнчө бир жыл) бардык статьялар боюнча кошумча чыгымдардын толук суммасы өндүрүштүк жоопкерчилик борборлоруна бөлүштүрүлөт, ал эми экинчи этапта ар бир жоопкерчилик борборуна бөлүнгөн суммалар базага жараша продукцияга бөлүштүрүлөт. Бул процесс схемалык түрдө 3.2 сүрөттө көрсөтүлгөн:

ж.б. айыл чарба продуктулары

3.2. -сүрөт Кошумча чыгымдарды бөлүштүрүүнүн эки этаптуу процедурасы

* Булак: Автор тарабынан түзүлдү.

Мында ар бир өндүрүштүк бөлүмгө чегерилген кошумча чыгымдардын жалпы суммасы аныкталат, андан кийин пайда болгон бөлүштүрүү нормасы кошумча чыгымдардын көлөмүн аныктоого мүмкүндүк берет жана ар бир продукт менен байланышкан чыгымдар такталат. Продукцияларга (этке, сүткө, тоютка, жемге ж.б.) кыйыр чыгымдарды алып баруу экинчи этаптын негизги милдети.

Ар бир конкреттүү уюмда кошумча чыгымдарды бөлүштүрүүнүн ыкмасын тандоо ачык-айкын жүргүзүлөт (жок дегенде белгилүү бир убакыттын ичинде), ошентип, айрым бөлүмдөрдөгү чыгымдар башкаларга салыштырмалуу аздыр-көптүр пайдалуу абалда жайгаштырылат. Айта кетсек, бардыкэле учурларда уникалдуу мыкты, туура же адилеттүү бөлүштүрүү ыкмасы жок, шарттуулук бар болот.

Башкаруу жана өндүрүштүк эсептин стандарттык бөлүштүрүү базасы катары окумуштуулар ар түрдүү ченемдик өлчөмдөрдү сунушташат. Өзүбүздүн изилдөөбүздө жоопкерчилик борборундагы чыгымдарды продукцияга чегерүү үчүн төмөндөгү бөлүштүрүү негизги базаларын 3.3-таблицада сунуштайбыз:

Таблица 3.3- Кыйыр чыгымдарды бөлүштүрүү базасы

№	Жоопкерчилик борборлору	Кыйыр чыгымдардын түрлөрү	Бөлүштүрүү базасы
1.	Эт багытындагы малдар	Малчынын туруктуу айлыгы, Социалдык төлөмдөр, Дезинфекциялык чыгымдар, Ферманын амортизациясы ж.б.	Өндүрүлгөн эт
2.	Сүт багытындагы малдар	Саанчынын айлыгы, Социалдык төлөмдөр, Дезинфекциялык чыгымдар, Амортизациялык чыгымдар ж.б.	Өндүрүлгөн сүт
3.	Сүт өндүрүү жана сатуудагы жоопкерчилик	Технологдун айлыгы, Социалдык төлөмдөр, Сүттү кайра иштетүүдөгү кошулуучу концентраттар, Сүт заводдун амортизациясы ж.б.	Көк сүт менен каймактын үлүшү
4.	Талаа иштери, чөп жана тоют камдоо (кыска мөөнөттөгү өсүмдүктөрдүн жоопкерчилиги)	Арендалык чыгымдар, Жер салыгы жана анын социалдык төлөмдөрү, Сугатчынын айлыгы, социалдык төлөмдөрү	Өндүрүлгөн чөп же тоюттун чыныгы баасы
5.	Көп жылдык өсүмдүктөрдү кароо жоопкерчилиги	Кароолчунун жана багбандын айлыгы, социалдык төлөмү, Вакцинациялык чыгымдар, Жер салыгы жана анын социалдык төлөмдөрү ж.б.	Бактын жер аянты
6.	Айыл чарба техникалары боюнча жоопкерчилик	Күйүүчү-майлоочу каражаттар, Амортизациялык чыгымдар, Кошумча жабдыктар ж.б.	Техниканын иштөө сааты
7.	Тоок өстүрүү жана жумуртка өндүрүү	Эмгек акы, социалдык төлөмдөр, Амортизациялык чыгымдар Вакцинациялык чыгымдар ж.б.	Өндүрүлгөн жумуртка
8	Жалпы жана администрациялык чыгымдар	Эмгек акы, социалдык төлөмдөр, Электроэнергия, Амортизациялык чыгымдар, күйүүчү-майлоочу каражаттар, Кеңсе чыгымдары Комуналдык чыгымдар, Программалык тейлөөнүн амортизациясы, ар түрдүү ж.б.	Ар бир жоопкерчиликтин түз чыгымдары

*Булак: Автор тарабынан иштелип чыгып, сунушталган.

Жогорку 3.3-таблицада сунушталган чыгымдарды бөлүштүрүү базасында эң биринчи жалпы жана администрациялык чыгымдарды ар бир өндүрүштүк курамга түз чыгымдардын базасы менен бөлүү зарыл, ал эми ар бир жоопкерчилик жалпы жана администрациялык чыгымдар менен кошо өзүнүн кыйыр чыгымдарын тиешелүү базасы менен өндүрүлгөн продукцияларга тариздөө менен толук өздүк нарк чыгарылат. Бул өздүк нарк менен продукциянын рентабелдүүлүгүн толук аныктоого мүмкүн жана кайсыл продукцияны өндүрүүгө басым жасоо боюнча башкаруучулук чечим кабыл алууга толук шарт түзөт.

Төртүнчү бап “Айыл чарба ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда бухгалтердик башкаруу эсебин жана контроллингди жакшыртуунун концепциялык жолдору” аталып, мында башкаруу эсебинин маалыматынын негизинде агротүзүмдөрдүн ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүнө талдоо жүргүзүлдү, агрардык сектордогу чакан жана орто чарбаларды кластерлештирүүсүнүн башкаруу эсеби, контроллинг жана отчеттуулук маалымат системалары чагылдырылган, агротүзүмдөрдүн структуралык жана көмөкчү тармактык бөлүмчөлөрүнүн чыгымдарын калыптоонун жана бюджеттөөсүнүн усулдары негизделген.

Айыл чарба өндүрүштүн өсүшүнүн көмөк көрсөтүүчү факторду баалоо жана агротүзүмдөрдүн ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүүсүн талдоо башкаруу эсебинин маалыматынын негизинде жүргүзүү максатка ылайыктуу. Ал процесс чыгымдарды азайтуунун жана пайданы көбөйтүүнүн резервдерин эсеп-кысап мөөнөтү (жыл) бүткөнгө чейин аныктоого жардам берет. Мындан сырткары өндүрүштүн уюштуруу-техникалык деңгээлин жогорулатуунун сарамжалдуулугун жана эффективдүүлүгүн бюджет менен отчетту салыштыруу аркылуу аныкталат. Техника жана технология айыл чарбасында өндүрүштү уюштурууда ажыралгыс бөлүгү болуп, талдоо жүргүзгөндө аларды колдонуунун эффективдүүлүгүн аныктоо маанилүү.

Ишкананын ресурстарын туура, сарамжалдуу жана эффективдүү пайдаланышына, иштөө режимине жана сакталышына системалуу көзөмөл жүргүзүүдө талдоо маанилүү роль ойнойт. Негизги баалоочу көрсөткүч болуп – кирешелүүлүк эсептелет. Мисалда, 2022 жылы мал чарбачылыгынан 62,35 % киреше келген болсо, өсүмдүк өстүрүүдөн 37,65 % түшкөн.

Изилденген ишкананын кирешелүүлүгүн талдоо учурунда негизги өндүрүштүк киреше ишмердүүлүк бир гана мал чарбачылыгынан, тагыраак айтканда сүт өндүрүү жана сатуудан болоору пландалган, бирок мерчемделген мал чарбачылыгындагы кирешелүүлүк төмөн болуп калган, себеби тоюттук жана жемдик базанын сапатсыз начардыгынан алып келинген жогорку өндүрүмдүүлүктөгү малдар тойбой сүт аз алынган. Бул жагдайдан чыгуу максатында, эксперименталдык чарбада атайын түзүлгөн бизнес-проекттин негизинде тоюттук жана жемдик базаны жакшыртуу үчүн инвестиция салынып, 40 Га жер аянты сатылып алынган. Алынган жерди өндүрүшкө киргизүү менен өндүрүмдүүлүгү жогору болгон порода малдарын өзүнүн өндүрүшүндөгү арзан жана сапаттуу тоюттар жана жемдер менен камсыздоого жетишкен. Талдоону карап көрсөк, эгерде 2021-жылы тоют менен жемге чыгымдардын көлөмү 85,5%ды түзсө, 2022-жылы бул көрсөткүч өзүнүн менчик тоют жана жем базасынын жардамы менен 34%га кыскарып, 51,5% түзгөн же 999,6 миң сомдун тегерегинде кошумча киреше алганбыз.

Ушул эле баптын экинчи бөлүгүндө кластерлештирүүнү уюштурууну баса белгилегенбиз, Себеби, кластерлештирүү – айыл чарбадагы адистештирүүнүн эффективдүү формасы болуп саналат. Ушуга байланыштуу чарбалардын кластердик өнүгүү жолунда чыгымдарды жана өндүрүштүн эсебин жүргүзүүдө көйгөйлөр пайда болду. Өндүрүштүн шарттарынын жана чыгымдарынын ортосундагы терс катнаштыктарды жоюу максатында, өндүрүштүн жана чыгымдардын обочолонгон эсебин уюштуруунун үлүштүк кирешелүүлүгүн ачыктоону зарыл деп белгилейбиз.

Кластерлер экономикалык ишмердүүлүктүн жогорку жана өз ара байланышкан түрлөрүн бириктиргендиктен, алар тармакта, улуттук жана дүйнөлүк рыноктордо аймактын атаандаштык позициясын камсыздай алат. Ошондуктан, өлкөбүздүн ар бир регионунда аймактарды социалдык-экономикалык өнүктүрүүдө кластердик ыкманын ресурстарын жана мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл.

Эреже катары, экономикалык өнүгүү кластерлерден тышкары эффективдүү эмес. Кластерде атаандаштык артыкчылыктар системалуу байланыштардан улам пайда болот:

- башка тармактардан келген жаңы өндүрүүчүлөр изилдөөлөрдү стимулдаштыруу жана жаңы стратегияларды ишке ашыруу үчүн ресурстар менен камсыздоо аркылуу өнүгүүнү тездетет;
- ар кандай атаандаштар менен байланышы бар берүүчүлөрдүн жана/же керектөөчүлөрдүн каналдары аркылуу максаттуу маалымат алмашуу жана инновацияларды тез жайылтуу бар;
- кластердин ичиндеги өз ара байланыштар, көбүнчө күтүүсүз, атаандаштыкта жаңы багыттардын пайда болушуна алып келет жана сапаттык жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратат;
- адам ресурстары жана идеялар кластерге инновациялык рента алууга мүмкүндүк берген жаңы комбинацияларды жана натыйжаларды түзөт.

Кластерлөө ишин биз жогоруда сунуштаган жоопкерчилик борбору боюнча беш негизги багыт боюнча жүргүзүү каралууда: 1) инновация жана пландаштыруу; 2) мониторинг жана талдоо; 3) продукцияны сатуу; 4) маалымат жана консультация; 5) финансылык жана бухгалтердик иш. Негизги милдеттер: айыл чарба ишканалары, инфраструктуралык мекемелер менен аларды өнүктүрүүнүн натыйжалуулугунун проблемаларын аныктоо жана талдоо максатында дайыма өз ара аракеттенүүнү уюштуруу; илим-изилдөө институттары, айыл чарба-техникалык профилдеги жогорку жана орто атайын окуу жайлары менен ишти уюштуруу; координациялык кеңештин чечимдеринин аткарылышын контролдоо; кластердин мүчөлөрүнө технологиялык, экономикалык, уюштуруучулук, укуктук жана башка маселелер боюнча консультация берүү; кластердин мүчөлөрүнүн натыйжалуу өнүгүүсүн камсыздоо керек.

Мындай кластерди уюштурууда ар бир жоопкерчилик борборлор өзүнүн тиешелүү класстерлери боюнча жумуш аткарат, б.а эт жана сүт багатындагы малдарды багуунун, көп жылдык өсүмдүктөрдү кароо, талаа иштери, чөп жана тоют камдоо, тоок өстүрүү жана жумуртка өндүрүү, айыл чарба техникалары башкаруу боюнча жоопкерчиликтеринде инновация, мониторинг жана эффективдүү пландоо кластерин уштуруу иш жүрөт. Ал эми сүт өндүрүү жана сатуудагы жоопкерчиликте, жалпы жана административдик жоопкерчиликте сатууну уютуруу, мониторинг жана талдоо, маалымат жана консультациялоо иштери уюштуралат. Өз учурунда финансылык жана бухгалтердик ишти эффективдүү уюштуруу менен чарбалык жыйынтык жана пайда жоопкерчилигиндеги жумушту жеңилдетебиз. Жоопкерчиликтери боюнча класстердик түзүмдү төмөндөгү 4.1- сүрөттөн көрсөнүздөр болот.

4.1. –сүрөт. Жоопкерчилик борборлорунун класстерлери

* Булак: Автор тарабынан иштелип чыгып, сунушталган.

Башкаруу эсеп жана контроллинг системасындагы бардык түзүмдөрдүн бекитилген өндүрүш планга ылайыктуу чыгымдардын сметасын сактоо маселелерин ар бир чыгарылган продукцияга бюджет иштеп чыгуу аркылуу чечсе болот. Ошол эле учурда, сметалардын аткаруусун көзөмөлдөөнү ишке

ашыруу продукциянын түрлөрүн жана чыгымдардын статьяларын алдын ала пландаштыруу аркылуу болот.

Ишмердүүлүктүн ар кандай түрүндө кирешелер менен чыгымдарды алдын ала эсептөө үчүн смета сөзсүз түзүлөт, өзгөчө айыл чарбасында сметалык документация түшүнүгү эң маанилүү роль ойнойт, себеби киреше отчеттук мезгилде (кээде жыл ичинде) бир эле жолу алынып, ал эми чыгымдар дээрлик баардык отчеттук мезгилде болуусу сарамжалдуу пландоого өбөлгө түзөт.

ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Изилденген жоболордун негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктар жана сунуштар берилди:

1. Бүгүнкү күндө айыл чарабасындагы субъекттерге башкаруу эсебин уюштуруу жана аны жүргүзүү ошол агротүзүмдөрдүн башкаруу структурасына жана башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу.

Айыл чарбасын башкаруудагы эффективдүү иш жүргүзүүсү, анын туура багыттагы максаттык стратегияны тандап алуусу жана башкаруучулук системанын натыйжалуу уюштурулушуна бухгалтердик башкаруу эсеби чоң ролду ойнойт. Ошондой эле туура уюшулган башкаруу эсеби негиздүү жана оптималдуу башкаруучулук чечим кабыл алууну камсыздайт. Башкаруу эсеби: чыгымдарды башкарууну уюштуруу менен аларды азайтуу жолдорду иштеп чыгат; өндүрүштүк чыгымдардын продукциянын өздүк наркын эсептөөдө так ролун көргөзөт; продукциянын өндүрүүдө ассортиментти тандоодо так моделдерди иштеп чыгат; продукция боюнча бюджет түзүү механизмдерин иштеп чыгат жана аларды аткарууну көзөмөлдөйт; продукция боюнча баа калыптанат жана баа саясатын көзөмөлдөйт; ишканага салынган инвестициялардын өзүн өзү актоо жолдорун камсыздайт жана мөөнөттөрүн тактайт ж.б.

2. Контроллинг системасынын зарылдыгы жаңы башкаруу инструменттерин практикага киргизүүнүн керектигин, дуйнөлүк чарбанын өндүрүштү башкаруу талаптарын өзгөртүүдөн келип чыгат, алар тездик менен трансформация болуу менен жаңы сапатка өтөт. Мында, өндүрүш факторлору өзгөрүүлө, эмгектин интенсивдүүлүгү, жер, капитал, ишкердик жөндөмдүүлүк жана маалымат массивдери.

3. Айыл чарбасында эл аралык стандартка ылайык эсепти уюштуруу методологиясында айыл чарбадагы объектилердин, чыгымдардын жана кирешелердин эсебин тактоо жана аларды классификациялоо сунушталып, узак мөөнөттөгү активдерде жүргүзүүсүн шарттаган: активдердин эсебин 2200 “Биологиялык активдер” эсеп-сметунда, ал эми чыгымдарын 7300 “Биологиялык активдердин чыгымдары” жана кирешелерине 6300

“Биологиялык активдерден түшкөн киреше” эсеп счетунда жүргүзүүнү сунуштаган. Биздин изилдөөбүздө ФОЭСтеги классификациялоонун негизинде эсепти жана отчеттулукту туура жүргүзүү үчүн биологиялык активдерди 3 топко бөлүү каралган: 1- узак мөөнөттөгү, 2 – кыска мөөнөттөгү жана 3 – пайда гана берүүчү.

4. Башкаруу эсебинин системасынын негизги элементтеринин бири - “Директ-костинг”. Ал түздөн-түз чыгымдоо ыкмасы же чыгымдарды түз жана кыйыр деп бөлүүгө багытталган. Түз чыгымдарга белгилүү продукцияны өндүрүүгө түз байланышы бар чыгымдар кирет. “Директ-костинг”ди айыл чарбада колдонууда чыгымдардын конкреттүү түрлөрүн аныктоо жана баалоо зарыл, жана бюджетти пландоодо аларды өндүрүштүк менен технологиялык уюштурууда байланыштарын сактоо керек.

5. Заманбап шарттардагы айыл чарба секторунун өнүгүүсүндө чакан ишканалар менен уюмдардын кластерин түзүү эсеп-кысап жана контроллинг системаларын иштеп чыгуу абдан олуттуу. Кластерлештирүү багытта ишти беш негизги багыт боюнча жүргүзүү каралууда: 1) инновация жана пландаштыруу; 2) мониторинг жана талдоо; 3) продукцияны сатуу жана сатуу; 4) маалымат жана консультация; 5) финансылык жана бухгалтердик иш. Негизги милдеттер: айыл чарба ишканалары, кайра иштетүүчү өндүрүштөр жана фермалар, инфраструктуралык мекемелер менен аларды өнүктүрүүнүн натыйжалуулугунун проблемаларын аныктоо жана талдоо максатында дайыма өз ара аракеттенүүнү уюштуруу; илим-изилдөө институттары, айыл чарба-техникалык профилдеги жогорку жана орто атайын окуу жайлары менен ишти уюштуруу; координациялык кеңештин чечимдеринин аткарылышын контролдоо; кластердин мүчөлөрүнө технологиялык, экономикалык, уюштуруучулук, укуктук жана башка маселелер боюнча консультация берүү; кластердин мүчөлөрүнүн натыйжалуу өнүгүүсүн камсыз кылуу менен байланышкан башка иш-чараларды ишке ашыруу өтө зарыл.

6. Ишканада эффективдүү пландоо ийгиликтин башаты болуп эсептелет. Мындан сырткары, пландоо процессинин эң маанилүү этаптарынын дагы бири бизнес-планды даярдоо болуп саналат, ал компания ичиндеги пландаштыруу үчүн да, тышкы булактан каражаттарды алууну негиздөө үчүн да зарыл, б.а. формада белгилүү бир долбоор үчүн каражат алуу, банк кредиттеринин, бюджеттик ассигнованиелердин, долбоорду ишке ашырууга башка ишканалардын үлүштүк катышуусу үчүн өтө зарыл.

Замандын талабына ылайык айыл чарбасы өнүгүүсү үчүн эффективдүү бюджет менен санариптештирүү эң негизги ролду ойнойт. Андыктан санариптештирүүдө заманбап технологияларды колдонуу менен олуттуу жылыштарга жана түшүмдүүлүктүн жогорулашына жетишебиз же ушундай кадамдар менен өнүгүүнүн жашыл экономикасын жасоого ыңгайлуу шарт түзүлөт.

7. Айыл чарбасындагы ишканаларындагы башкаруу эсепти уюштурууда экономикалык-математикалык ыкмаларын колдонуу негизинде болжолдоо менен эсептик трендик модельдердин методикасы сунушталган. Натыйжада эт өндүрүү бизнеси модель боюнча эң приоритеттүү багыт катары эсептелип чыккан. Кыргызстандын аймагында эт өндүрүү стратегиялык мааниге ээ. Себеби, эт өндүрүү бизнести калыптандыруу Кыргызстан үчүн ыңгайлуу, ата-бабабыздан калган мурас жана аны өнүктүрүүгө, анын продукциясынын сапатын жакшыртууга, квалификациялуу адистерди башынан даярдоонун кереги жок, болгону бир аз жаңы заманбап усулду камтыган кайра даярдык жетиштүү.

8. Өндүрүштүн натыйжалуулугуна кирешелерди кайра бөлүштүрүү боюнча уюмдар менен алардын бөлүмдөрүнүн ортосундагы экономикалык мамилелерди, уюмду кайра куруу жолу менен ички чарбалык жана коммерциялык эсептин принциптерин жана формаларын кеңири колдонуунун негизинде башкаруунун уюштуруу-чарбалык механизмдин өркүндөтүү аркылуу жетишиле тургандыгын практика көрсөтүп турат. Мындай байланышты тиешелүү жоопкерчилик борборлорун жана иш сегменттерин түзүү менен жетишебиз. Жоопкерчилик борборлорун түзүүгө уюмдун өндүрүштүк жана уюштуруу структуралары өзгөчө таасирин тийгизет.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгын ишке ашырууда айыл чарба ишканаларынын натыйжалуулугун жогорулатууга шарттоочу төмөнкүдөй практикалык сунуштарды беребиз:

1. айыл чарба өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана аларды башкаруусунун теориялык-практикалык негиздерине ылайыкталган эсеп жана контроллинг системаларын усулдугу иштелип чыгып кеңири колдонууга сунушталган;
2. айыл чарбасында башкаруу эсебиндеги заманбап санариптик шартта чыгымдарды топтоо, продукциянын өздүк наркын эсептөө жана “контроллинг” системасынын жүргүзүүнүн методикасынын жардамы менен сырткы жана ички керектөөчүлөр үчүн санариптик маалыматтык информациялык база түзүлөт. Бул база аркылуу керектүү болгон маалыматты өз убагында ыкчам жана так алууга шарт түзүлөт;
3. айыл чарбасында чыгымдарды эсепке алуудагы жана өздүк наркты аныктоодогу “жоопкерчилик” борборлорун түзүүнүн усулу иштелип чыккан. Алардын негизинде продукциянын толук өздүк наркын эсептик мезгилде, оперативдүү аныктоо усулдары иштелип чыгып, агротүзүмдөрдө колдонуу;
4. агрардык сектордогу майда жана орто чарбаларды ирирештирүүнүн жана кластерлештирүүнүн натыйжасында эффективдүү бюджеттин (сметанын) түзүлүшүн ишке ашыруу. Кластерлештирүүнүн дагы бир максаты аларда

- эсептик-аналитикалык камсыздоону уюштуруу жеңил болот, себеби ирилештирүү менен эсепти уюштуруу жана отчеттулукту түзүү зарылчылыгы пайда болот. Мындай ири бирикменин эсептик-аналитикалык, бюджеттик камсыздоосунун методикасын камтыган “AgroFin” программасы даярдалып, колдонууга сунушталган;
5. Айыл чарбасындагы ишканаларындагы башкаруу эсепти уюштурууда экономикалык-математикалык моделдерди иштеп чыгып, жакынкы 2028-жылга чейинки болжолдоо менен айыл чарбасы үчүн учеттук трендик талдоо методикасы сунушталат;
 6. Агротүзүмдүк ири чарбаны санариптештирүүдө заманбап системалар (фитил ситемасы, терең суу маданияты (сүзүүчү платформа ыкмасы), мезгил-мезгили менен суу каптоо ыкмасы, азыктандыруучу катмар системасы (NFT), тамчылатып сугаруу системасы, аэро- же гидро-поника ж.б.) сунушталып, андагы эсептин жана контроллингдин уюштуруу методикасы колдонууга сунушталган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Исраилов, Т.М.** Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу тажрыйбасы жана аларды Кыргызстанда колдонуу[Текст]/ ИсаковН., Мырзаibraимова И.Р., Исраилов Т.М.//КазЭУ нун жарчысы. – 2010. –№3. – 430-434 -беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46356754>
2. **Исраилов, Т.М.** ФОЭСке ылайык айыл чарбанын биологиялык активдери боюнча кирешелерди жана чыгашаларды таануу[Текст]/ Т.М. Исраилов, Д.А. Осмоналиева// ОшМУнун жарчысы. – Ош, 2010. – №3. – 142-145-беттер
3. **Исраилов, Т.М.** Кыргызстандын экономикасын инвестициялык колдоонун учурдагы абалы[Текст]/ Т.М. Исраилов,К.А. Исаков// Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – Бишкек, 2011. – 225-229-беттер.
4. **Исраилов, Т.М.** Ишканада Контроллинг системасын колдонуу көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору[Текст]/ Т.М. Исраилов// Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. – Бишкек, 2012. – 247-250-беттер.
5. **Исраилов, Т.М.** Контролдоо – бизнес чөйрөсүндө эффективдүү башкаруунун функциясы катары[Текст]/Т.М. Исраилов// КЭУнин жарчысы. Атайын чыгарылыш, 2-бөлүк. –Чолпон-Ата, 2013. – 104-107-б.
6. **Исраилов, Т.М.** Контроллинг системасы – ишкананы финансылык жактан калыбына келтирүүчү жол[Текст]/ Т.М.Исраилов// Ысык-Көлдөгү Бухгалтердик эсеп жана аудит форумунун жаңылыктары.Борбордук Азия.– Чолпон-Ата, 2014. – 37-44 -беттер.

7. **Исраилов, Т.М.** Продукциянын өздүк наркын эсептөөнүн партиялык методун пайдалануу[Текст]/ Т.М. Исраилов, А. Стамбекова// Борбордук Азиянын бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. –Чолпон-Ата, 2015. – 83-86- беттер.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=36774033>
8. **Исраилов, Т.М.** Кыргыз Республикасындагы бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун абалы шарттуу түрдө. ФОЭСтин ишке ашырылышы[Текст]/ Т.М. Исраилов//Кыргызстандын ЖОЖдорунун кабарлары. – Бишкек, 2016. – №3. – 56-60- беттер.
https://elibrary.ru/author_items.asp?authorid=1151285
9. **Исраилов, Т.М.** Жеке мектептердеги билим берүү кызматынын өздүк наркын эсептөө[Текст]/Т.М. Исраилов, А.А. Курманбекова// Борбордук Азиянын бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – Чолпон-Ата, 2016. – 201-205-беттер.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=28377616>
10. **Исраилов, Т.М.** Партиялык ыкма менен өздүк наркты аныктоо[Текст]/ Т.М. Исраилов, А.А.Тургунов// Борбордук Азиянын бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – Чолпон-Ата, 2016. – 206-209-беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=28377617>
11. **Исраилов, Т.М.** Бюджеттик мекемелерде конверсиялык топту уюштуруу. КР ФОЭСке өтүү контекстинде[Текст]/ Т.М. Исраилов, Р.А. Узенбаев, Т. Макамбаев// Борбордук Азиянын бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары, конф. жыйнагы, арналган. Абдыкаировдун 70 жылдыгына Т.А. – Бишкек, 2017. –118-121 - беттер.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=29061024>
12. **Исраилов, Т.М.** Кыргыз Республикасынын бюджеттик мекемелеринде контролдук кызматты ишке ашыруунун айрым маселелери[Текст]/ Р.А. Узенбаев, Т.М. Исраилов, Т. Макамбаев//Эл аралык гуманитардык жана табигый илимдер журналы. – Новосибирск, 2017. –141-144- беттер.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=29104188>
13. **Исраилов, Т. М.** Кыргыз Республикасынын түштүк регионундагы туризмдин приоритеттүү багыттары жана өнүктүрүү перспективалары [Текст]: монография/ А.М. Маткеримова, Т.М. Исраилов, Г.К. Тойчубекова. – Ош, ЖИ «Тойчубаев А.», 2021. – 236- бет.
14. **Исраилов, Т.М.** Тоо-кен тармагындагы бухгалтердик эсепти ФОЭСке ылайык өркүндөтүү[Текст]/Т.М. Исраилов, А. Стамбекова// Борбордук Азиянын бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. –Бишкек, 2020. –№3 (30). – 186-190-беттер.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44185805>
15. **Исраилов, Т.М.** Түштүк регионундагы тоо-кен тармагындагы ишканалардын ишмердүүлүгүндөгү актуалдуу маселелер[Текст]/ Т.М. Исраилов, А. Стамбекова// Борбордук Азиянын бухгалтерлеринин жана

- аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. –Чолпон-Ата, 2020. – №4 (31). – 26-33-беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46162579>
16. **Исраилов, Т.М.** Агрофирма биологиялык активдерди баалоодогу койгойлор жана чечүү жолдору[Текст]/ Т.М. Исраилов, Тимур кызы Н., М. Абдиллаева// Кыргыз Республикасы, КУАУ вестниктери: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2021. – 44- 49-беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46508933>
 17. **Исраилов, Т.М.** Stages of mining and development of ancient mineral resources of Kyrgyzstan and the fight against the current economic situation[Текст]/ Т.М. Исраилов, Г. Сабырова, А. Стамбекова// К. И Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин жарчысы. Бишкек, 2021. – №2. – 427-431-беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179852>
 18. **Исраилов, Т.М.** Ишканаларда маалымат коопсуздугун башкаруу[Текст]/Т.М. Исраилов, Г.К. Тойчубекова// Борбор Азиянын бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – Чолпон-Ата,2022. – №2 (37). –53-56-беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49541477>
 19. **Исраилов, Т.М.** Ишкананын ишмердүүлүгүндө финансылык пландаштыруунун ролу[Текст]/Т.М. Исраилов, А.А. Курманбекова, Ч. Досбаев// ОшМУнун жарчысы. Экономика. – Ош, 2022. – №1. – 136-144-беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53798830>
 20. **Исраилов, Т.М.** Айыл чарба ишканаларынын продукциясынын өздүк наркын эсептөөдө" ЛТ-расчет " ыкмасынын артыкчылыктары[Текст]/Т.М. Исраилов, А.Токтогулова, Абдумалик к Ж.//ОшМУнун жарчысы. Экономика. – Ош, 2022. – №1. – 145-153-беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53798831>
 21. **Timur M. Israilov** Effects of the economic crisis on the development of Climate-Responsible entrepreneurship in the Markets of the Digital Economy in developed and developing countries. [Текст]/Timur Israilov, Elena A. Sergodeeva,Valentina I. Rodionova, Milyausha K. Khalilova // Smart Green Innovations in Industry 4.0: New Opportunites for climate change risk management in the “Decade Action”. – p. 41-50. https://doi.org/10.1007/978-3-031-45830-9_5

Исраилов Тимур Мурзабековичтин 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн “Бухгалтердик башкаруу эсеби жана контроллинг системалары – айыл чарба өндүрүшүнүн

маалыматтык каражаттары: теориясы, методологиясы, уюштуруу (Кыргыз Республикасынын агрардык түзүмдөрүнүн негизинде)” темасындагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: агротүзүлүш, айыл-чарба продукциясы, адилеттүү нарк, өздүк нарк, бюджет, смета, биологиялык актив, талдоо, чыгымдар, кирешелер ж.б.

Изилдөөнүн объекти: Кыргызстандагы иштеп жаткан ар түрдүү менчиктик формадагы агротүзүмдөр.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын агротүзүмдөрүнүн бухгалтердик башкаруу эсебин жана “контроллинг” системасын уюштуруу.

Иштин максаты: ФОЭСТИ киргизүү жана санариптештирүү шартында айыл чарба ишканаларынын башкаруу эсебин жана контроллинг системасын колдонууга теориялык – методологиялык, методикалык жана уюштуруучулук – практикалык ыкмаларды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн ыкмалары: Диссертацияны жазуу процессинде жалпы илимий, статистикалык, атайын классификациялап топтоштуруп талдоо, башкаруу усулдары колдонулду.

Алынган натыйжалар жана алардын илимий жаңылыгы: агрардык секторду жөнгө салуунун жана өнүктүрүүнүн теория-методологиялык негиздери, эсепти жана маалыматтык системаны уюштурууга спецификалык өзгөчөлүктөрдүн таасири изилденген; айыл чарба түзүмдөрүндө жоопкерчилик борборлорун түзүү менен чыгымдарды классификациялоого, аларды бөлүштүрүүгө жана өздүк наркты тескөө максатында баштапкы документтердин формаларын нормативдик методунун жаңы усулдары иштелип чыгып колдонулду; башкаруу эсебинин жана «контроллинг» элементтерин ишке киргизүү боюнча чет өлкөлүк жана алдыңкы тажрыйбанын негизинде «директ-костинг» ыкмасынын колдонуу усулу иштелди жана сунушталды; тармактын кластердик өнүктүрүүнүн эсеп-контроллинг жана аналитикалык жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү жана зарылчылыгы негизделген; ички "контроллинг" подсистеманын ролун күчөтүү үчүн бюджеттик (сметалык) методика жана башкаруу эсебинин маалыматына негизделген экономикалык-математикалык аппаратты болжолдоо жана колдонуу менен трендик талдоо модели иштелип чыккан жана сунушталган.

Пайдалануу даражасы: Диссертациялык изилдөөдө алынган жыйынтыктар КР агротүзүмдөрүндө айыл чарбасындагы башкаруучулук эсепти жана “контроллинг” системасын уюштурууда пайдаланылат.

Колдонуу жааты: Изилдөнүн иштелип чыккан натыйжалары Кыргызстанда иштеп жаткан агрардык структураларда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Исраилова Тимура Мурзабековича на тему «Бухгалтерский управленческий учет и система контроллинга – как информационные средства сельскохозяйственного производства: теория,

методология, организация (на основе аграрных структур Кыргызской Республики)», выполненной для соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: агроформирования, сельскохозяйственная продукция, справедливая стоимость, себестоимость, бюджет, смета, биологический актив, анализ, расходы, доходы, и т. д.

Объект исследования: действующие агро структуры различной формой собственности в Кыргызстане.

Предмет исследования: организация системы управленческого учета и системы «контроллинга» в агроформированиях Кыргызстана.

Цель исследования: разработка теоретико – методологических, методических и организационно – практических подходов к использованию управленческого учета и системы контроллинга в сельскохозяйственных предприятиях в условиях внедрения МСФО и цифровизации.

Методы исследования: В процессе написания диссертации использовались общенаучные, статистические, специальные методы классификации, группировки, анализа и управления.

Научная новизна полученных результатов: исследовано теоретико-методологические основы регулирования и развития аграрной отрасли и; раскрыта принципы её организации; разработана и применена новые подходы к классификации производственных затрат, их распределению и калькулированию себестоимости продукции; путем разработки форм первичной документации с применением элементов нормативного метода созданы центры ответственности в структурных подразделениях; на основе изучения зарубежного опыта и передовой практики по внедрению элементов системы управленческого учета и “контроллинга” разработана и предложена методика использования “директ – костинг”; обосновано особенность и необходимость учетно-контроллингового и аналитического обеспечения кластерного развития аграрной отрасли; обосновано и предложена методика бюджетирования (сметы) в целях усиления роли внутренней подсистемы “контроллинга”; разработана и предложена расчетные тренды анализа моделей с прогнозированием и применением экономико-математических методов на базе данных информации управленческого учета.

Степень использования: Результаты, полученные в диссертационном исследовании, используются при организации системы управленческого учета и «контроллинга» в агроструктурах Кыргызской Республики.

Область применения. Разработанные результаты исследования могут быть использованы в действующих аграрных структурах Кыргызстана.

RESUME

Israilov Timur Murzabekovich 08.00.12 - dissertation on the topic "Accounting and controlling systems - information means of agricultural

production: theory, methodology, organization (on the basis of agrarian structures of the Kyrgyz Republic)"

Keywords: agroformation, agricultural products, fair value, cost, budget, estimate, biological asset, analysis, expenses, income, etc. d.

Object of research: existing agricultural structures with different forms of ownership in Kyrgyzstan.

Subject of research: organization of management accounting system and "controlling" system in agricultural formations in Kyrgyzstan..

The purpose of the study: to establish and develop theoretical concepts and methodological methods for the accounting of agricultural production in the context of digitization and the organization of the controlling system in it.

Research methods: In the process of writing the dissertation, general scientific, statistical, special classification, grouping, analysis and management methods were used.

Scientific novelty of the results obtained: the theoretical and methodological foundations of regulation and development of the agricultural sector have been studied and; the principles of its organization are revealed; new approaches to the classification of production costs, their distribution and calculation of product costs have been developed and applied; by developing forms of primary documentation using elements of the normative method, responsibility centers were created in structural divisions; based on the study of foreign experience and best practices for the implementation of elements of the management accounting and "controlling" system, a methodology for using "direct costing" was developed and proposed; the peculiarity and necessity of accounting, controlling and analytical support for cluster development of the agricultural industry is substantiated; a budgeting (estimate) methodology has been justified and proposed in order to strengthen the role of the internal "controlling" subsystem; Calculated trends in the analysis of models with forecasting and the use of economic and mathematical methods based on management accounting information have been developed and proposed.

Extent of use: The results obtained in the dissertation research are used in organizing the system of management accounting and "controlling" in agriculture in the agricultural structures of the Kyrgyz Republic.

Degree of use: The results obtained in the dissertation research are used in the organization of the accounting management accounting and "controlling" system in agriculture in the agro-structures of the Kyrgyz Republic.

Application area. The developed results of the research can be used in the working agrarian structures in Kyrgyzstan.